

ISSÖK-KULI VOOGUDE

ALL

B. Zjuzov

A-25893

BORISS ZJUKOV

ISSÕK-KULI
VOOGUDE ALL

31203

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1964

902.6

Z 64

Originaali tiitel:

Государственное издательство географической литературы
Борис Зюков

Под волнами Иссык-Куля
Москва 1962

Tõlkinud J. Selirand

Kaane kujundanud A. Saldre

SISSEJUHATUS

Kui võrrelda arheoloogiat mõne teise teadusega (matemaatikaga, astronoomiaga jne.), siis on esimene noor teadus. Võib ju viimaste vanust tähistada aastatuhandetega. Tõsi küll, ka arheoloogia alged kaovad kaugel mineviku hämarusse, kuid muinasaja teaduslikule uurimisele pandi alus alles 18. sajandil.

Sellest ajast alates on arheoloogid esijoones õppinud tundma mullapõues varjul olevaid mineviku jäänuseid. Aja jooksul on nad aga asunud uurima ka muistiseid, mis asuvad vee all. Ning kui alles viimasel ajal on järjest sagedamini juttu veelusest arheoloogiast, siis ei tohi seejuures unustada, et ka veelustel arheoloogilistel uurimistel on juba oma ajalugu.

Veeluse arheoloogia areng kordab väliarheoloogia arengukäiku. Nii tutvuti veeluste muististega samuti juhuslike leidude kaudu, mis saadi mere ja teiste veekogude põhjast 19. ja 20. sajandil. Näiteks leiti 1891. aastal Tiberi jõe puhastamisel jõest Apollo marmorkuju katkendid. Teine Apollo raidkuju, mis pärineb 6. sajandi lõpust e. m. a., toodi mere põhjast Itaalia rannikul välja 1892. aastal. Veidi hiljem leiti Egeuse merest Maratoni juurest nooruki pronkskuju 4. sajandist e. m. a. Vahe-merest saadud juhuslikest leidudest olgu veel nimetatud Afrodite ja Poseidoni raidkujud.

Rida juhuslikke leide on saadud ka Mustast merest. Möödunud sajandi 20-ndail aastail avastati Tamani lahe põhjas ja toodi veest välja kaks antiikset marmorist lövikuju, mis praegu kaunistavad sissekäiku Feodossia muuseumi. Lisaks sellele leiti Musta mere põhjaosast arvukalt

muistseid kahe kandesangaga kitsakaelalisi ja teravapõhjalisi savinõusid, nn. amforaid. Nende seas väärib erilist tähelepanu mere poolt kaldale heidetud väike savinõu, mis oli täis hõbemünste. Käesoleva sajandi alguses avastati Ai-Todori neeme juures 80—100 meetri kaugusel kaldast mitmesuguseid antiikajast pärinevaid esemeid. 1905. aasta novembris toodi aga Feodossia sadamas ligi 5 meetri sügavusest välja 15 amforat, mis aja jooksul olid kattunud veetaimede ja teokarpidega.

Maismaa ja veealuse arheoloogia sarnasus on täheldatav ka nende arengu järgmisel etapil. Arheoloogilistel väljakaevamistel töötas esialgu arvukalt töölisi ülevaataja valve all, kuna arheoloog-spetsialist sõitis kaevamiskohale ainult kord või paar kuus, et korjata kokku väljakaevatud saaki. Praktiliselt samuti toimusid esialgsed veealused uurimistööd: kogu töö tegid elukutselised tuukrid, kuna arheoloogi ülesandeks jäi leidude läbitöötamine. Teisiti polnud see võimalikki, sest raskes tuukrivarustuses vee alla laskumine nõudis nii professionaalseid oskusi kui ka füüsilist jõudu ja tugevat tervist, mida pole aga igal inimesel.

Esimesed suuremad veealused uurimistööd, mida võib ühtlasi pidada veealuse arheoloogia sünni tähistavaiks, toimusid 1900. aasta novembrist kuni 1901. aasta septembrini Egeuse meres Antikütera saare lähedal. Ligi 60 meetri sügavuselt tõid tuukrid välja rea muistseid esemeid laevalt, mis oli uppunud nähtavasti reisil Itaaliasse viimastel sajanditel e. m. a. Märkimisväärsemateks leidudeks olid Polükleitose koolkonna meistrite poolt valmistatud noormehe pronkskuju ja habemega mehe pea pronksist.

Niisama rikkalik saak sai arheoloogidele osaks Tuneesia rannikul Mahdia juures 1907. aastal avastatud laevalt. Prantsuse uurija A. Merlini initsiatiivil alustatud veealused tööd kestsid seal 1913. aastani. Töötada tuli 40 meetri sügavuses. Laevalt saadud esemed — 25 meetri pikkuses ja 7—9 meetri laiuses ruumis seitsmes reas lebanud 65 marmorsammast, marmorkapiteelid, pronksist ja marmorist raidkujud, soomusrüüd, keraamika jm. — olid atena päritoluga ning nende järgi selgus, et laev on hukkunud 1. sajandi esimesel poolel e. m. a. Hukkunud laevale oli nähtavasti laaditud sõjasaak Ateenast, kui roomlased Sulla juhtimisel vallutasid linna 86. aastal e. m. a. Tehtud tööga ei suudetud ammendada kõiki uppunud

laeva arheoloogilisi rikkusi, hiljem teostas siin järeluurimisi veel tuntud prantsuse allveeuurija J. Y. Cousteau.

Aastail 1927—1932 toimusid suured tööd Itaalias Nemi järvel, et anda arheoloogide kätte kaht seal kunagi uppunud rooma laeva. Üks neist asus 6, teine 22 meetri sügavuses veepinnast. Tõsi küll, uurimistöid ei viidud siin läbi vee all, vaid järvepinda alandati, nii et mõlemad laevad jäid kuivale.

Paralleelselt laevaõnnetuste tagajärjel mere põhja satunud muistsete esemete väljatoomisega olid uurimisobjektiks ka merepinna tõusuga vee alla jäänud muistsete ehituste varemed. Vahemeres on neist töödest huvitavam Türose, ühe antiikmaailma tähtsaima sadama uurimine prantsuse arheoloogi A. Poidebard'i juhatusel käesoleva sajandi 30-ndate aastate alguses.

Musta mere põhjas olevatest muistsetest ehitustest saadi teada juba möödunud sajandil. 19. sajandi 20-ndail aastail avastati Kertši väina põhjas kuus marmorsammast. Aastail 1823—1824 püüti üht neist veest välja tuua, kuid tagajärjetult. Dnepri-Bugi limaanis veelanguse ajal nähtavale tulnud võimsate kiviblokkide põhjal jõudis üks vene arheoloogia rajajaid A. Uvarov 1851. aastal järeldusele, et seal on tegemist kunagise kreeka linn-koloonia Olbia vee alla jäänud varemetega. 1858. aastal tutvuti veealuste varemetega Kertši väina idarannikul, muistse Fanagoreia läheduses. 1894. aastal avastati Feodossia sadamas muulitaoline ehitus, kus sügaval mudas oli kuni 4000 vaiaotsa.

Kuigi veealuste muististega olid tuttavad juba tsaari-Venemaa arheoloogid, õppisid tuukrite abil neid lähemalt tundma alles nõukogude teadlased. Nii püüdis nõukogude arheoloog K. Grinevitš tuukrite abiga leida veealust linna Musta mere põhjas Hersonesose majaka juures. Veealuste uurimistööde innustajaks oli R. Orbeli. Tema enda uurimistööde tähtsamaks tulemuseks oli Bugi jõe põhjast Sabotinovka küla lähedalt ligi 7 meetri pikkuse paadi väljatoomine. Paat, mis oli valmistatud tule abil tammetüvest, kuulub nooremasse kiviaega ja on mitu tuhat aastat vana.

Täie hoo said aga veealused arheoloogilised uurimistööd alles kümmekond aastat tagasi. Akvalangi leiutamine avas arheoloogile tee vette. Sellest ajast peale ei tarvitse- nud ta enam sõna-sõnalt uskuda tuukreid; arheoloog võib

nüüd ise kontrollida nende teateid. Sukeldumiseks pole enam vaja erilisi professionaalse, raskes ventileeritavas skafandris töötava tuukri omadusi. Iga praktiliselt terve inimene võib sukelduda akvalangi abil.

Akvalangi kasutuselevõtmisega hakkas veealune arheoloogia lähenema sellele metoodilisele tasemele, millel asub kaasaegne väliarheoloogia. Akvalangi eelis raske tuukri-varustuse ees on esijoones selles, et akvalangist on väga liikuv. Suure ala läbiuurimine mere põhjas, nn. veealuse arheoloogilise luure teostamine on jõukohane ainult akvalangistile. Seepärast algas veealuste muististe teadlik otsimine alles akvalangi ilmumisega. Peale selle annab akvalang võimaluse tutvuda kogu leidude rajooniga selle kohal ujudes; raske varustusega tuukrile oli selle ülesande täitmine võimatu, kuna ta tõstis iga sammuga merepõhjas mudapilvi.

Akvalangistide veealused arheoloogilised tööd algasid 1948. aastal. Põhja-Aafrika rannikule siirdus prantsuse ekspeditsioon Jacques Yves Cousteau juhatusel. Prantsuse sõjaväelendurid olid lühikest aega enne seda pildistanud õhust rannikuvööndit muistse Kartaago ümbruses. Fotodel tulid nähtavale arusaamatud vööndid, mis esimesel pilgul meenutasid uppunud sadamaehitisi. Cousteau ekspeditsioon pidi neid andmeid kontrollima.

Ekspeditsioon selgitas, et mingeid veealuseid ehitusi antud kohas polnud. Kuid see tulemusteta lõppenud uurimistöo oli proloogiks akvalangistide esimestele arheoloogilistele töödele. Nimelt siirdus ekspeditsioon pärast seda Mahdia juurde, kus jätkati uurimistöid uppunud laeval, mida uuriti A. Merlini juhatusel enne Esimest maailmasõda, aastail 1907—1913. Akvalangistid töid mere põhjast välja neli marmorsammast, kapiteele, laevaankrute osi, raud- ja pronksnaelu jne.

Pärast Cousteau ekspeditsiooni on Vahemeres tehtud ära suur töö veealuste arheoloogiliste rikkuste uurimisel. Nimetame näiteks 1950. aasta veebruaris itaalia päästelaeva «L'Artilio» pardalt toimunud uurimistööd Liguuria ranniku meres, kus avastati uppunud rooma kaubalaev. Laeva pikkus oli 40 meetrit, tema kere oli üle löödud tinakattega, mis oli kinnitatud puu külge pronksnaelte abil. Laeva laadungiks oli 3000 teravapõhjalist amforat, millest oli terveks jäänud 110. Laev oli uppunud 2. sajandi lõpul või 1. sajandi algul e. m. a.

2. sajandi alguses e. m. a. hukkus vana kaubalaev, mille uurimist J. Y. Cousteau alustas 1952. aastal. Laev lebas Marseille' sadama lähedal 50 meetri sügavusel merepõhjas. Veealused tööd viidi läbi selleks spetsiaalselt varustatud laevalt «Calypso». Uuritava laeva pikkus oli 30 meetrit; ta oli üleni kaetud tinaplaatidega, mis kaalusid kokku 20 tonni. Tinaplaatide kinnitamiseks puu külge oli kasutatud raudnaelu. Laeva ankur oli valmistatud puust ja samuti tinaga üle löödud. Laadungiks oli laeval 2200 teravapõhjalist amforat.

Palju arheoloogidele väärtuslikke leide on avastatud meres Prantsusmaa lõunarannikul. Käesoleval ajal on teada vähemalt 17 laeva, mis kuuluvad ajavahemikku 6. sajandist e. m. a. kuni 4. sajandini m. a. j. ja mis on omal ajal uppunud Vahemeres Marseille' ja Itaalia ranniku vahel. Korsika ja Sardiinia vahelises väinas on avastatud suur hulk antiikset keraamikat.

Milline on antiiksete laevade laadungite uurimise tähtsus? See täiendas teaduse käsutuses olevaid andmeid Rooma hilise vabariigi ja impeeriumi ajal toimunud merekaubanduse iseloomust, samuti aga ka Vahemere maade selleaegsest majandusest. Antiikaja autorite teateil oli provintsidest keelatud oliivipuude ja viinamarjade kasvatamine, mille eesmärgiks oli oletatavasti soodustada vastavate alade arenemist Itaalias. Itaalia amforate leidmine reaal laevadelt kinnitab seda oletust.

Kui viimastel aastatel on pööratud peamist tähelepanu Vahemere lääneosale, siis paljud juhuslikud leiud Egeuse merest — kohalikud kalurid on leidnud rohkesti savinõusid eriti Hiose saare juurest — lubavad arvata, et sealgi on voogude varjus peidus suured arheoloogilised rikkused, mis ootavad uurijaid.

Meie maal on põhiliseks hüdroarheoloogiliste uurimistööde piirkonnaks kujunenud Musta mere põhjarannik, kus 1957. aastal alustas regulaarset tööd Nõukogude Liidu esimene veealune arheoloogiline ekspeditsioon tuntud arheoloogi V. Blavatski juhatusel. Peamisteks uurimisobjektideks on seal kunagised kreeka linn-kolooniad, mis on jäänud osaliselt vee alla.

Kui 1957. aastal toimunud tööde eesmärk oli tutvuda veealuste töötingimustega, siis 1958. ja 1959. aastal toimus tegelik uurimistöö muistse Fanagoreia juures. Mere põhjast, mida uuriti 0,8—3,7 meetri sügavuseni, leiti suuri

kivide rühmi ja hulgaliselt savinõude kilde. Osutus, et need kivide rühmad ei ole kunagiste tammide jäänused, nagu varem arvati, vaid tegemist on vee alla jäänud linnamüüriga. Savinõukildude põhjal tehti kindlaks, et 4.—2. sajandil e. m. a. (Fanagoreia õitsenguajal) ulatusid selle linna piirid vähemalt 185 meetri võrra kaugemale praegusest rannajoonest.

1960. aasta uurimistöödel Hersonesose juures Karantinnaja lahes leiti arvukalt keraamikat. Teadlaste arvates peaks see pärinema eri aegadel uppunud laevadelt, sest leidude hulgas oli savinõude kilde nii antiik- kui ka keskajast. Lahe sisemuses aga avastati veelune linnaosa. Kunagi oli see Hersonesose kagupoolne äärelinn. Kuna kogu veelune linnaosa asus väljaspool linnamüüre, siis võib oletada, et see oli käsitöölise asula, kes pidid teatud põhjustel elama linnamüüri taga.

1961. aastal töötas NSV Liidu TA Arheoloogia Instituudi veelune ekspeditsioon Bugi limaanis muistse Olbia varemete uurimisel. Varem oli püütud mitmel korral kindlaks määrata veeluse linnaosa piire, kuid konkreetsete tulemusteni ei jõutud. Kord arvati, et vee alla jäänud linnaosa laius on 120—140 meetrit, teine kord aga peeti selle laiuks kuni pool kilomeetrit. Seepärast lähtuti Olbia suuruse määramisel ainult mullas säilinud varemete ulatusest ja Olbia pindalaks loeti 33 hektarit. Arusaamatuks jäi ka paljude merepõhjas asuvate kiviplakkide päritolu, mida peeti kunagiseks sadamakohaks.

Olbia ekspeditsiooni töö jagunes veepealseks ja veeluseks. Veepealsete tööde eesmärk oli koostada plaan merepõhja reljeefist vana rannajoone väljaselgitamiseks. Mõõtmistöödega tehti kindlaks vana rannajoone asukoht meres. Merepõhja langust arvestades jõuti otsusele, et antiikajal kulges rannajoon praegusest 250—300 meetri võrra ida pool.

Vee all töötasid akvalangistid. Veepinnale tõustes teatasid nad oma tähelepanekutest arheoloogile, kes pidas uurimistööde päevikut ning kandis plaanile avastatud kiviplakid ja muud ehituste jäänused.

Kuigi nähtavus Bugi limaani põhjas on äärmiselt halb (kuni 30 sentimeetrit, sageli aga ainult 5—10 sentimeetrit), uuriti läbi 5,5 hektari suurune ala. Erilist huvi pakuvad nn. sadamakoha uurimisel saadud andmed. Nagu selgus, on seal mere põhjas kividelasu, mis võtab enda alla 75

meetri pikkuse ja 25 meetri laiuse ala. Selles võis eristada kaht isesugust kihti. Kõrgemal on läbisegi mitmesuguse suurusega kive, mida vesi on korratult kokku uhtunud kunagistest ehitustest. Siit ja sealt leiti kivide vahelt antiiksete savinõude kilde. Korratust kividelasust sügavamal asub aga mingi suurtest kividest laotud platvorm, mille otstarve ei ole veel selgunud. Kuna see aga asub vanast rannajoonest tunduvalt kaugemal maa pool, siis on selge, et sadamaga seda seostada ei saa.

Veealuste arheoloogiliste töödega tehti kindlaks, et muistne Olbia pidi olema tunduvalt suurem, kui seni arvati; tema pindala oli vähemalt 50 hektarit. Teistesamaaegsete linnade hulgas Musta mere põhjarannikul oli Olbia suuruselt teine linn. Saadud kogemuste põhjal võib seal edaspidi asuda juba tegema veealuseid arheoloogilisi kaevamisi. Kuna vee alla on jäänud kunagine Olbia käsitöö- ja kaubandusrajoon, siis võivad kaevamised anda palju materjali nende tegevusalade kohta.

Musta mere põhjarannikul tegutseval veealusel arheoloogilisel ekspeditsioonil on järgmistel aastatel plaanis asuda ka Mustas meres uppunud laevade süstemaatilisele otsimisele. Seejuures ei kavatseta piirduda ainult nende sügavustega, mis on kättesaadavad akvalangide abil. Otsinguil tahetakse kasutada võimalikult palju kaasaegset tehnikat — kajaloodi, veealuseid telekaameraid, roboteid jne. Teatavasti puudub Mustas meres 300 meetri sügavusest alates täielikult hapnik, mis loob soodsad tingimused puu ja teiste orgaaniliste ainete säilimiseks. Järelikult võivad kavatsetavad uurimistööd anda väärtuslikke andmeid antiik- ja keskaja laevandusest. Peale selle võivad need uurimistööd anda arheoloogide kätte kahjustamata laevalaadungeid ja isegi seni tundmata kirjalikke allikaid.

Veealuseid uurimistöid ei ole Nõukogude Liidus tehtud mitte ainult Musta mere põhjarannikul. Veealuste arheoloogiliste uurimistega on alustatud ka Eestis ja Lätis. Eesti arheoloogide poolt tehti esimesed sammud veealuste muististe uurimise alal 1958. aasta kevadel, kui uuriti muistse ehituse jäänuseid Valgjärves (Valga rajoonis), 1960. aastal püüti neid jäänuseid filmida. Nagu uurimistöodel selgus, pärinevad järve põhjas (ümmarguselt 700 m² surusel alal) lebavad palgid ja palgijäänused inimkäte poolt püstitatud ehitusest, mis nähtavasti on hävinud.

tules. Leitud keraamika põhjal kuulub ehitus I aastatuhande teise poolde. Tõenäoliselt on Valgjärve ehitus olnud ühe muistsest eesti kogukonnast eraldunud rikka ülika kindlustatud asula.

1959. aastal alustasid veealuseid uurimistöid ka Läti NSV arheoloogid, kes uurisid muistsete ehituste jäänuseid Salu ehk Baznīcase järves Madona rajoonis, Ušuru ja Lisase järves Gulbene rajoonis ning Āraiži järves Cēsise rajoonis. Hiljem leiti ehituste jäänuseid veel Bakanu (Madona rajoon) ja Bricu (Cēsise rajoon) järves. Oma iseloomult sarnanevad sealsed ehituste jäänused Valgjärve omadega, kuid pärinevad vanemast ajast, kuuludes kas I aastatuhande teise poolde e. m. a. või m. a. esimestesse sajanditesse.

Huvitavaid andmeid andis kindral Karajevi ekspeditsioon Peipsi järvele, kus uuriti 1242. aastal toimunud kuulsa Jäälahingu kohta.

Vee-alused arheoloogilised uurimistööd on alanud ka Kesk-Aasias. Vanades idamaa kroonikates on säilinud teateid, mille järgi ühele Issök-Kuli saarele ehitati 14. sajandil julma vallutaja Timuri (Tamerlani) loss. Kaua aega ei leitud selle jäänuseid. Alles möödunud sajandi teisel poolel teatasid mõned vene rändurid, et järve põhjas on näha mingisuguseid varemeid. 1958. aastast alates teeb Kirgiisi NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut M. Aitbajevi juhatusel nende varemete leidmiseks veealuseid uurimistöid Issök-Kuli järves. Akvalangistidena võtsid ekspeditsioonide tööst osa mitmed allveesportlased. Üheks neist oli käesoleva raamatu autor B. Zjukov, kes on teinud oma raamatuga kokkuvõtte kirgiisi teadlaste veealuste arheoloogiliste uurimistööde esialgsetest tulemustest Issök-Kuli järvel.

Tõlkija

TEEKOND SOOJA JÄRVE ÄÄRDE

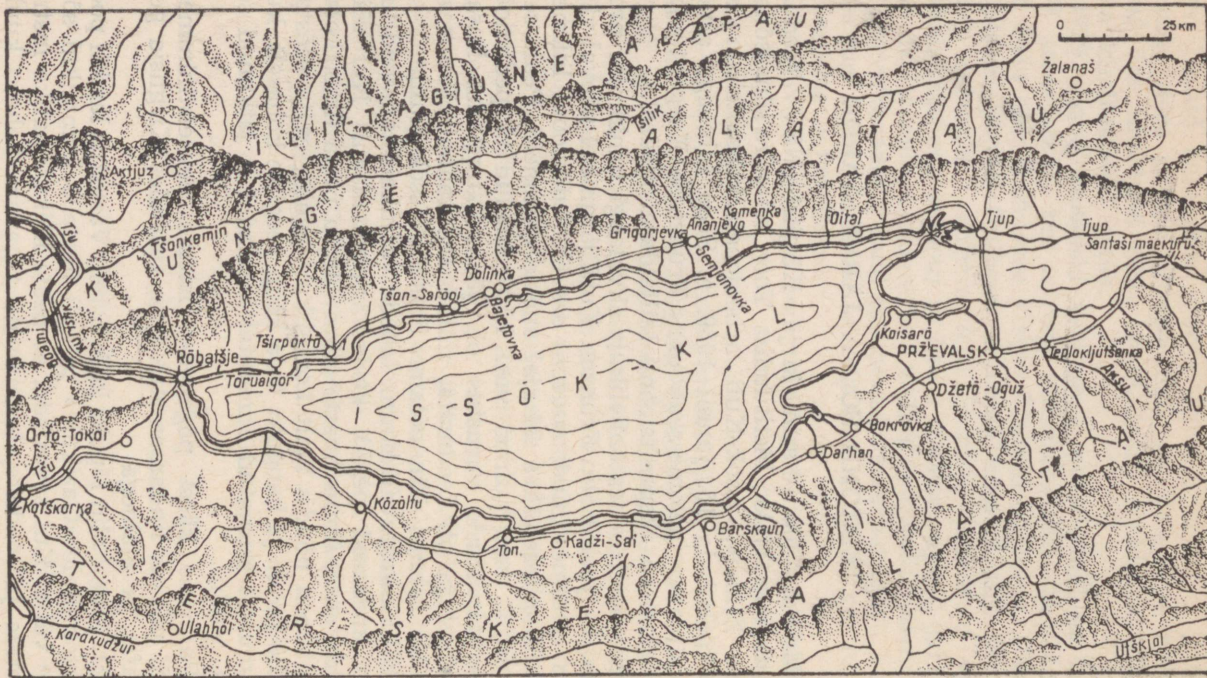
Maikuu lõpul sain kirja Kirgiisi NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudist. Toon selle ära sõna-sõnalt: «Sm. Zjukov, Issök-Kuli arheoloogiaekspeditsioon sõidab töökohale 15. juunil 1959. a. Seda tähtaega arvestades planeerige oma saabumine Frunzesse. Kerget tuukri-varustust on ekspeditsioonil küllaldaselt määralt.»

Niiviisi lahenes õnnelikult akvalangi hankimise probleem. 14. juunil olin Frunzes. Kuid järgmisel päeval välja sõita ei õnnestunud; suurem osa ekspeditsiooni liikmeist olid üliõpilased, kes sel ajal andsid eksameid. Peale selle selgus, et seni polnud veel kätte saadud ekspeditsiooni tuukri-varustust; varustus oli jäänud toppama kusagil raudteel ja oli teadmata, millal see saabub Frunzesse. Stoilise rahuga jäin ootama ärasõitu Issök-Kulile.

Oli lämmatavalt kuum. Mööda varjukaid tänavaid luusisid karvased penid, keeled rippu maani. Kui sõitis mööda auto, ilmus koerte silmi ääretu piina ilme: koera-traditsioon nõudis igalt korralikult penilt, et ta sööstaks autole järele ja hauguks teda kõigi reeglite kohaselt, kuid kuumusest kurnatud õnnetutel loomad ei jätkunud selleks jõudu.

Palavuse käest põgenedes istusin neliteistkümmend tundi päevas linnaraamatukogus, tutvudes Kirgiisia geograafia ja ajaloga.

21. juunil olid lõpuks kõik kohal. Varustus laaditi poolteisetonnisele «Gazikule» ja kell üksteist hommikul sõitsime välja. Kui arvestada, et peale kõikvõimalike instrumentide ja seadiste, toiduainete tagavara kaheks kuuks, telkide ja telgivaiade asus autokastis veel poolteistsada

Issök-Kuli järve ümbrus.

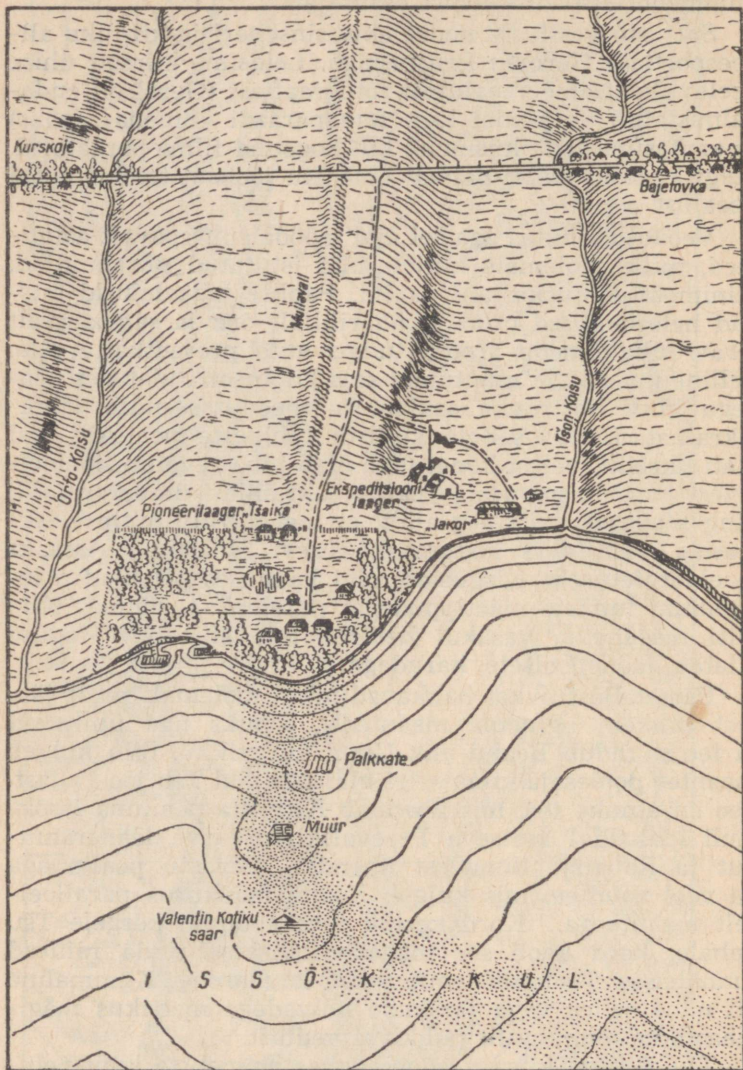
tellist ahju ehitamiseks ja mõned kuupmeetrid puid, siis on selge, milliste «mugavustega» asetusid sinna kaksteistkümmed ekspeditsioonist osavõtjat.

Sattusin vestlusse noore ehitusinseneri ja kirgliku allveesportlase German Prušinskiga. Leidsime kiiresti ühise keele: alustasime veealusest fotograafiast (Geral oli endavalmistatud veekindel kast fotoaparaadi «Smena» jaoks) ja arutasime seda küsimust kui kogenud filmioperaatorid, kuigi kumbki meist polnud oma elu jooksul teinud ühtki veealust võtet.

Veoauto kihutas aga sel ajal mööda suurepärasest asfaltteed, mille mõlemale küljele olid istutatud püramiidjad, niinimetatud turkestani paplid. Paplite taga laiusid õitsvad helerohelised orud. Ebaharilikult õrn ja samaaegselt terav luhataimede aroom tungis auto presentkatte alla. Selline maastik ei muutunud saja kilomeetri ulatuses peaaegu kuni Böstrovka asulani ja meenutas mulle stepi-Ukrainat. Lisaks sellele kuulsin lühikeste peatuste ajal alati ukrainakeelset kõnet (siin elab juba revolutsiooniaalsetest aastatest peale palju ukrainlasi-ümberasujaid) ning seepärast näis aeg-ajalt, et ma ei viibi mitte Kesk-Aasias, vaid oma kodumaal, Kiievi oblastis. Ainsaks meeldetuletuseks Kirgiisiast olid kauguses paistvad mäeahelikud lumiste mäetippudega: paremal — võimas Kirgiisi mäeahelik, vasakul Žetõžol, mis ühineb Ili-taguse Alatau läänepoolsete harudega.

Pärast Böstrovkat hakkavad mäed mõlemalt poolt järjest rohkem liginema maanteele, lõpuks nad ühinevad ja tee suundub Boami ehk Ulani kuristikku. Siin kulgeb maantee poolesaja kilomeetri ulatuses piki Tšu jõe kallast. See on ainuke tee, mis ühendab Kirgiisia pealinna Issõk-Kuli idakaldal asetseva Prževalskiga. Järve läänerrannikut ja Rõbatšje linnakest ühendab seevastu pealinnaga ka veel raudtee, mis kulgeb Boami mäekurus paralleelselt maanteega. Kord kerkib raudteetamm kõrgele Tšu kohale, kord kaob see mägede kivisesse rinda raiutud tunneleisse. Teel tuli meile vastu kaubarong. Kummaline oli näha selles väga järskude nõlvadega metsikus mägi-maastikus pingutatult puhkivat vedurit.

Tšu jõgi on kitsas: mõnes kohas aheneb ta kuni poolteistkümnemeetrini, teisel laieneb, kuid arvatavasti mitte kusagil kuristikus ei ole ta laiem kui kolmkümmend-nelikümmend meetrit. See-eest on Tšu kiirevooluline, käres-

Ekspeditiooni tööpiirkond.

tikuline, kohisev ja sogane. Ühes kohas on säilinud väikepuusild. Räägitakse, et seda sillakest mööda läks üle jõe juba saja aasta eest Semjonov-Tjan-Šanski, kui ta liikus oma ekspeditsiooniga Issök-Kuli läänerannikule.

Kuristik avardub aegamööda, tee muutub rohkem laugjaks, kusjuures tekib petlik kujutus, nagu laskuks maantee allapoole, kuna ta tegelikult samal ajal roomab kõrvalekaldumatult kõrgemale. Kitsas Tšu oru vööndis kasvavad lopsakalt kõrged rohelised rohttaimed, tihe põõsastik ning ikka ja jälle needsamad turkestani paplid-küünlad. Ja jälle hämmastab erakordselt tugev taimede lõhn. Mõlemal pool kõrguvad aga peaaegu püstloodsed mägede nõlvad, mis on täielikult taimkatteta. Mitte asjata ei tähenda «boam» läbikäiku kaljudes, mis on pööratud jõe poole. Kaljud — kord kollased, kord punakaspruunid — on teravaks kontrastiks Tšu oru suurepärasele rohelusele. Kaljud on sünged ja ebasõbralikud, kuid oru roheline loob nende foonil omapärase hubasustunde — siin tahaks elada. Ja siin elatakse. Teel kohtab sageli väikesi sõbralikke asulaid.

Lõpuks nihkuvad kaljud laiali, mäed eemalduvad uuesti kaugustesse, auto sööstab väikeste teravate kividega kaetud steppi ja kauguses ilmub juba nähtavale Issök-Kuli türkiissinine kumerus. See järv asub 1609 meetri kõrgusel üle merepinna ja teda peetakse maailma üheks sügavamaks mägijärveks — tema sügavus ulatub seitsmesaja kahe meetrini.

Rõbatšje. Roheluselt kõige vaesem linn Kirgiisias. Mõõdume linnast ja sõidame edasi mööda järve põhjakallast. Kümnete kilomeetrite kaugusele ulatuvad üksluised leetsejakud, mille liiva katab kohati kruus. Rohtu pole peaaegu üldse, ainult madalakasvulised kurai* põõsad ja puutaolise, erakordselt okkalise põõsastaimede džerganaki — vene okaspaju sugulase — kasvud katavad rannaäärset poolkõrbet. Kuid asulad, mida kohtame oma teel, rohetaavad imepärase oasidena. Inimkäden on istutanud nii papleid kui ka aromaatsaid rohttaimi.

Kohale jõudsime õhtul kell kuus. Telgid püstitasime rannast sadakond meetrit kaugemale nõo põhja, mis oli taimestiku poolest niisama vaene nagu kogu rannikki.

* Kurai nime all tuntakse mõningaid poolkõrbelisi ja kõrbelisi taimi, mis kohapeal leiavad mitmesugust kasutamist, näit. kaamelite toiduna jne. (Tõlk.)

Meie kõrval kaldal on kalurikolhoos «Jakor», kilomeetri kaugusel Bajetovka asula, kahe kilomeetri kaugusel Dolinka küla. Läksin rannale. Pistsin palja jala vette — soovi supelda mul ei tekkinud. Ja tuleb öelda, et kahe ekspeditsioonil veedetud kuu jooksul ei sukeldunud ma kordagi isikliku lõbu pärast: vee temperatuur ulatus kõige kuumematel päevadel vaevalt 17—18°C. Ometi tähendab Issök-Kul tõlkes «Sooja järve». Ilmneb, et järv ei külmu talvel kinni, mispärast teda nimetataksegi soojaks.

AMMU-AMMU...

Lõpuks saime neli uhiuut akvalangi, kaks päramootorit paatide jaoks ja otsustasime neid katsetada. Päramootoreisse suhtun skeptiliselt, kuna need on võitnud halva kuulsuse. Vee-mootorispori harrastajad teavad hästi, et võib kuni täieliku nõrkemiseni tundide kaupa raevunult sikutada käivitusnööri, kuid mootor ei käivitu siiski. Milline oli minu imestus, kui meie tuukriasjanduse instruktor, endine Vaikse ookeani tuuker Tolja Matijenko, kinnitanud mootori paadipärä, tõmbas mootori käima poolpõrdega. Ma ei tea, kas panna see päramootorite «Moskva» täiuslikkuse või Tolja vankumatu rahulikkuse arvele. Igal juhul tekkis mul mulje, et mootorid kapituleerusid selle inimese ees, lakkasid tujutsemast ja käivitused korrapealt. Minu esimene mulje muutus sügavaks veendumuseks pärast seda, kui selgus, et needsamad mootorid teiste motoristide juures ei tahtnud käivituda. Kuid Toljale allusid nad tõrkumatult.

Ristisime paadid kohalike kalaliikide nimetuste järgi «Osmaniks» ja «Marinkaks»* ning sõitsime «Osmanil» külla Kirgiisi NSV Teaduste Akadeemia bioloogiajaama, mis asetseb rannikul kuurordilinnakese Tšolpon-Ata kõrval.

Kõrgele tõstetud ninaga libises «Osman» järve sädelevale siledale pinnale. Olles kaldast paar kilomeetrit eemaldunud, pöördusime itta. Vaatlesin tähelepanelikult järve, püüdes sellest luua endale üldist ettekujutust...

* Mõlemad liigid kuuluvad karpkalade hulka ja omavad mõningat tööstuslikku tähtsust. Marinka kasvab kuni 1 m pikaks ja kuni 12 kg raskeks, osmani pikkus on kuni 60 cm, raskus kuni 3 kg. (Tõlk.)

Räägitakse, et kui Issök-Kulile õnnestuks heita pilk stratosfäärast, siis näiks vähimagi kujutlusvõime olemasolu juures, et all lebab tohutu mandlikujuline heleroheline silm kollaste ripsmetega — rannikuäärse liivavööndiga. Kuid see pole rohkem kui visuaalne pilt.

Issök-Kuli nõgu — see on tüüpiline geosünkliinaal, hiidvaond maakoore kurrus. Lääne-idasuunalise vaondi pikkus on kakssada viiskümmend kilomeetrit. Tema geograafilised koordinaadid: 42 ja 43° põhjalaiust (see vastab Kesk-Itaaliale) ning 76 ja 79° idapikkust.

Põhjast piirab nõgu Kungei Alatau mäeahelik (Kungei tähendab kirgiisi keeles päikese poole pööratud), lõunast — Terskei Alatau (Terskei tähendab vastupidist, s. o. päikesest ära pööratud). Need kaks kaarekujulist mäeahelikku, mis moodustavad ebakorrapärase ovaali, ulatuvad nõo lääne- ja idaotsas üksteisele väga lähedale, kuid ei ühine. Läänes jääb nende vahele Boami kuristik, mille on õnestanud Tšu jõe vood sadade tuhandete, aga võib-olla ka miljonite aastate eest. Idas aheneb org mäeahelike vahel järk-järgult ja tõuseb aeglaselt kuni Santaši mäekuruni, mis on ühendussõlmeks Ili-taguse Alatau ja Tjan-Sani vahel.

Kungei mäeahelik saavutab oma suurima kõrguse ligikaudu aheliku keskosas — Koisu mäekuru juures tõuseb ta 3820 meetri kõrgusele merepinnast arvates, see tähendab 2210 meetri kõrgusele järvepinnast arvates. Ida ja lääne poole Kungei madaldub järk-järgult. Terskei üksikud tipud ulatuvad merepinnast kõrgemale 4500 meetrit ja rohkem, s. o. järvepinnast arvates ligi kolm kilomeetrit; need tipud on kaetud igilumega.

Mõlemad mäeahelikud just nagu kasvavad maast välja. Ilma igasuguse üleminekuta algab nende jalamilt tasanidik, mis ühtlaselt langeb järve poole. Ainult mõnes kohas langevad mäenõlvad järsult otse Issök-Kuli.

Nõgu järvega meenutab hämmastavalt veega täidetud heeringavaagnat.

Issök-Kul on väljavooluta järv. Tema pikkus on 182, laius 58 kilomeetrit. Näib, nagu ei olekski ta kuigi suur, tema pindala on 11 korda väiksem Araali mere pindalast, kuid suure sügavuse tõttu ületab Issök-Kuli veemaht Araali mere veemahu 1,7-kordselt ja on 1732 kuupkilomeetrit.

Järve suubub rohkem kui 80 väikest kiirevoolulist mägijõekest. Tema läänepoolses osas on jõgesid vähe; suurvee ajal langeb järve osa Tšu jõe veest tillukese lisajõe Kutemaldõ kaudu. Järve idaosas on veerikkamateks jõgedeks Tjup ja Džirgalan.

Saari on Issök-Kulis vähe. Rannajoon on nõrgalt liigestatud. Suuremaid lahti on ainult kaks: Tjupi ja Džirgalani laht.

«Osman» jõudis bioloogiajaama. Väikeses valguseküllases majakeses kohtasime üht tuntuimat nõukogude ihtüooloogi Fjodor Aleksejevitš Turdakovit. Hiljem sõitsin korduvalt Fjodor Aleksejevitši poole, kelle vastu tundsin juba esimesest kohtumisest peale sügavat austust ja sümpaatiat. Turdakov üllatas mind sageli oma eruditsiooniga geoloogia, geograafia, filosoofia, ajaloo ja kirjanduse valdkonnas. Seejuures oli ta alati rõõmuga valmis jagama oma entsüklopeedilisi teadmisi. Kui palju huvitavat jutustas ta mulle! Eelkõige huvitas mind muidugi Issök-Kuli järve kujunemise ajalugu. Fjodor Aleksejevitšilt kuulsin selle kohta järgmist.

Möödunud sajandi 80-ndail aastail püstitas keegi A. P. Tšaikovski, viidates XXXI peatükile Hesekieli raamatust, kus figureerib jõgi Gihon, ja Herodotose III raamatule, kus mainitakse Araksi jõge, hüpoteesi minevikus eksisteerinud suurest jõest, mis voolas välja Issök-Kulist ja suubus Kaspia merre. Kinnitust oma hüpoteesile olevat Tšaikovski leidnud ka Straboni geograafias. Sellele tuginedes pani ta isegi ette taastada «ajalooline» jõgi Issök-Kuli vee laskmisega Tšu jõkke. Tšaikovski hüpoteesile leidis pooldajaid, kuid isegi need ei näinud mõtet järve allalaskmises Tšu kaudu.

Üks maailma suurimaid õpetlasi, geograaf ja ihtüoloog, akadeemik L. S. Berg arvas, et Issök-Kuli järv on vana päritoluga, igal juhul tekkis ta kaua enne jääaega. Jääliustike tunduva laienemise perioodil Tjan-Šanil oli veetase järves tunduvalt kõrgem tänu jääliustike sulavete rikkalikule juurdevoolule. Neil kaugeil aegadel suubus järve tema lääneotsas Tšu jõgi. See täitis järve ääretasa ning kusagil üsna jõe suubumiskoha lähedal, selles kohas, kus praegu algab Boami kuristik, kujunes vee äravool läbi mäeaheliku. Aja jooksul, süvendades järk-järgult oma sängi, õonestaski see äravool Boami kuristiku; sängi sügavamaks muutudes voolas üha rohkem ja roh-

kem vett järvest välja. Issök-Kuli veetase alanes selle tõttu tunduvalt; Tšu muutis oma suunda, lakkas suubumast järve ja pöördus Boami kuristikku. Ühelt poolt Tšu täitis järve omal ajal ülearu, teiselt poolt aga aitas kaasa vee tunduval vähenemisele järves ja oleks lõppude lõpuks täielikult kuivatanud Issök-Kuli, kui ei oleks kaotanud sidet temaga.

Kuid miks siis Tšu lakkas voolamast järve? Tehti selline oletus: miljonite aastate jooksul kandis Tšu oma suudmesse suure hulga erosioonimaterjali, mis sulustas jõe ning vee juurdepääs järve katkes. Kuid 1957. aastal järvel viibinud geomorfooloogide ekspeditsioon avastas hoopis teise pildi.

Asi on selles, et Issök-Kuli nõgu on ka tänapäeval elavaks sünkliinalseks piirkonnaks. Selles toimuvad kogu aeg tektoonilised protsessid — maakoore nihked. Mägesid kujundav periood meie planeedil ei ole ju katkenud: ühtedes kohtades täheldatakse maakihtide langemist, teistes aga, vastupidi, tõusu, mäed kasvavad. Ning geomorfooloogid pöörasidki tähelepanu väiksele Bos-barmaki künkale, mis asetseb Tšu endise suudme lähedal. Künka tähelepanelik uurimine näitas, et see kungas on noor, tekkis suhteliselt hilja ja jätkab kasvamist ka praegu. Esialgu Tšu murdis oma tee tekkinud künkast läbi, kuid seejärel hakkas kungas kasvama nii kiiresti, et Tšu ei jõudnud enam oma süngi süvendada ja pöördus lõppude lõpuks Boami kuristikku...

Pärast seda, kui lakkas vee äravool järvest, algas selle sooldumine: mägiõed kandsid Issök-Kuli lahustunud sooli, vesi aurus järvest pikkamööda ja sooli kogunes järjest rohkem. Möödunud aastatuhandete jooksul on soolus järves tõusnud 0,6%-ni; sellest pärineb ka Issök-Kuli teine kirgiisi nimetus Tuz-Kul — Soolane järv. Issök-Kuli vesi sisaldab naatriumi, kaaliumi, kaltsiumi, magneesiumi, räni, kloori, raua ja radooni lahustunud sooli. See lubab arvata, et järve vesi on tervistav ja seda võib kasutada maohaiguste ravimiseks. Joogiks on ta igatahes kõlblik, maitset meenutab narsaani.

Tõid Issök-Kuli kui äravooluta järve vanuse määramiseks teostas L. Bondarev. Järvevee sooluse ja kaasaegse kloorisisalduse põhjal on äravooluta Issök-Kuli vanus sada kaks tuhat aastat.

«Niisugused on praegu meie käsutuses olevad andmed

Issök-Kuli kohta. Palju aga tuleb veel dešifreerida,» lõpetas oma jutustuse Fjodor Aleksejevitsš.

Istusime vaikides kaldal otse vee ääres... Päike oli jõudnud kalduda läände ja rippus ühe Kungei Alatau tipu kohal.

Kohalikud kalurid veensid mind visalt selles, et Issök-Kul on harukordselt ilus järv, kuid häbeliku kaunitarina varjab ta oma võlu ja seda võib näha ainult juhuslikult, hetkeks...

Paljude kilomeetrite ulatuses laius mu ees tuhm türkiissinine lage veepind. Milles siis peitub siin eriline ilu? Üldse näib igasugune suur veepind tavaliselt lagedana, kuid kõrbelisuse tunne haarab inimest erilise jõuga Issök-Kulil. Võib-olla seepärast, et Kungei Alatau lõunanõlvad on täielikult metsata. Tema ebasõbralikel pruunidel nõlvadel pole silmal millelegi peatuma jääda — maismaa ja vee kõrbelisus täiendavad ja tugevdavad üksteist. Terskei Alatau, mis järve põhjakaldalt on selgesti nähtav seitsmekümne-kaheksakümne kilomeetri ulatuses, kulges üks-teisega väga sarnaste mäetippude katkematu ahelana. Hallikassinises vines kuni igilume alguseni ja pimestavalt valgete tippudega näis see ahelik üldiselt mulle väsitavalt ühelaadsena.

Kuid siis hakkas päikeseketas laskuma ühe Kungei mäetipu taha ja maastik muutus mõneks sekundiks teiseks. Terskei lumised tipud löid kuldselt särama ja mänglesid õrnades vikerkaarevärvides heleroosast kuni sinilillani. Siin saigi mõistetavaks nimetus Alatau, mis tõlkes tähendab «Kirju mägi». Siin olid esindatud kõik spektri värvused, kogu ammendamatu looduse-kunstniku palett. Mäeaheliku valgetel tippudel läksid mitmesugust tooni värvid pehmelt üle üks teiseks. Kuid peegeldudes järve türkiissinistelt lainetelt kontrasteerisid nad omavahel teravalt ja moodustasid kireva idamaa vaiba. Ennäkus kohalt Kesk-Aasia vaibameistrid leidsid oma toodete jaoks hämmastavaid värvitoonide kooskõlasid!

Ootamatult kadus päike, värvid tuhmusid... Kuid veel kaua istusime vaikides, liigutamata, võlutuina idamaa «häbeliku kaunitari» muinasjutulisest ilust, kes mõneks minutiks tõstis üles tšaadra*, näitas maailmale oma palet ja langetas selle jälle.

* Tšaadra — muhamedi naiste loorkate. (Tõlk.)

Jätnud soojalt hüvasti külalislahke peremehega, istusime oma «Osmanisse»; mootor hakkas tärisema ja paat sööstis järve hõbedasele pinnale, mis oli üle valatud täiskuu heleda valgusega.

KROONIKA LEHEKÜLJED

Kummaliselt mõjub inimesele kuuvalgus, mida peegeldab ja tugevdab veepind. See valgus aheldab aegamööda ja meelitavalt keha, kardad liigutada, et mitte teha kära ja mitte millegagi rikkuda sõnatu vaikuse külma hunnitust. Mootorimüra ei tule arvesse; sellega harjud kiiresti ja ei märkagi seda. Näed ja just nagu kombid ainult seda vett ja seda läbipaistvat valgust. Näib, et kuukiired tungivad kuni kõige salapärasemate sügavusteni järves. Võib-olla, et just samas kohas, mille kohal praegu liugleme, asubki Issök-Kuli mõistatus. Mõtted tungivad jonnakalt ammu möödunud sajandite sügavusse...

Kaua enne türgi hõimude ilmumist Kesk-Aasiasse, tähendab ka Issök-Kuli nõkku, tekivad esimesel aastatuhandel e. m. a. sakkide suguharude liidud. Neid mainivad muistsed hiina kroonikad ja iraani kiilkirjad. «Sakkide suguharude liidus valitsesid patriarhaalsed suhted, kuid suurt austust kasutas ka naine. Naise kõrge seisund sakkide suguharude liidus tõendab seda, et matriarhaadi jäänused olid sel ajal veel küllalt tugevad. Vanad autorid märgivad, et sakkide lahingust meedlastega võttis osa kuninganna Zarina, sõjakas naine, kes lahingus sai mitu korda haavata. Teine naine, Sparetra, pärslaste poolt vangi võetud ühe saki juhi Amorga abikaasa, juhatas arvukat sõjaväge, kus sõdalasteks olid naised ja vabastas mehe pärsia vangist.»*

Sakid olid sõjakas ja tugev rändrahvas.** Nende vaprust hindasid kõrgelt Pärsia kuningad. Ka Herodotos märkis, et «barbareist paitsid vapruse poolest silma pärslaste jalavägi ja sakkide ratsavägi». «Edasiliikumise

* «История Киргизии», Фрунзе 1956, т. I, стр. 45—46.

** Viimaste aastate uurimistööde tulemusena on traditsiooniline kujutus sakkidest kui tüüpilistest rändkarjakasvatajatest oluliselt muutunud. Sakid olid eelkõige maaharijad-irrigaatorid ja alles seejärel karjakasvatajad, kes tundsid hästi käsitööd ja ehitasid linnu. (Tõlk.)

hoogsus, kartmatus lahingus olid selle põhjuseks, et Ahhemeniidi dünastiast kuningad püüdsid neid värvata oma sõjaväe ridadesse. Juba 6. sajandil e. m. a. tõrjusid sakid edukalt tagasi pärsia kuningate, sealhulgas Dareios I sõjaretked. On teada, et seejärel võtsid sakid pärslaste poolle osa kreeka-pärsia sõdadest 5. sajandil — kuulsa Maratoni lahingu ajal 490. aastal e. m. a. ja lahingus Termopüla juures 480. aastal e. m. a.

Saki hõimud osutusid jõuks, mida ei õnnestunud murda isegi Aleksander Suurel. Vallutanud vana Pärsia valdused, tunginud Indiasse ja alistanud Kesk-Aasia paiksed rahvad, jõudis Aleksander Suur välja Sõr-Darja jõe kallastele, nähtavasti Hodženti (Leninabadi) rajoonis, kus asutas 329. aastal e. m. a. Äärmise Aleksandria. Kuid tema sakkide alistamise katseid ei krooninud edu. Ainult 80 staadioni (ligi 15 km) liikus suur väejuht Sõr-Darjast ida poole ja oli siis sunnitud pöörduma tagasi. Ta ei tekitanud kahju ainult sakkidele, vaid säilitas ka ise suure vaevaga oma sõjaväe võitlusvõimelisena.*

Sakkide jõud ei seisnud ainult selles, et nad olid osavad, hästi relvastatud sõjamehed, vaid ka nende suures üksmeeles. Kuid 3. sajandiks e. m. a. tekib sakkide ühiskonnas järk-järgult materiaalne ebavõrdsus üksikute perekondade vahel. Rikas sugukonna aristokraatia haaras oma kätte võimu ja poliitilised õigused. Hõim jagunes varakaiks, kellele kuulus võim, ja õigusetuiks, rahulolematuiks: sakkide üksmeel oli murtud. 3. sajandi lõpul e. m. a. ei suutnud sakid juba enam vastu panna teisele hästiorganiseeritud rändhõimule — hunnidele — ja nende suguharude liit lagunes Kesk-Aasia rändrahvaste hoopide all. Mõned sakkide liitu kuulunud suguharud moodustasid uue suguharude liidu.

Sakkide järglasteks Tjan-Šanis said ussuunid.

Hiina keisrikojas valitses kurbus. Arvukad õukondlased sosistasid omavahel, vangutasid masendatult päid ja lahutasid käsi. Ka Taevapoeg ise, keiser Gian Yuan, istus troonil sünge ilmega. Keisrile kanti ette, et Yuezhi valitseja, keda ahistasid hunnid, lahkus oma rahvaga läände, kuid ei pääsenud ka seal jälitajaist. Hunnide väepealik Laoshan tappis lahingu ajal Yuezhi valitseja, tema pealuust tegi aga jooginõu.

* «История Киргизии», Фрунзе 1956, т. I, стр. 47—48.

Gian Yuan ei kurvastanud loomulikult mitte Yuezhi valitseja saatuse pärast. Talle tegi muret üha tugevnev hunnide mõju tema maa põhjapiiridel. Hunnid sulgesid Hiinale juurdepääsu rikkaisse Kesk-Aasia maadesse Tjan-Šani kaudu, aga nimelt just siit kulgesid läbi vanad kaubateed, mida mööda voolasid Taevapoja impeeriumi loendamatud Aasia rikkused. Hunne oli hädasti vaja taltsutada. Kuid kuidas seda teha? Astuda hunnidega kahevõitlusesse näis riskantsena: see oli võimas vastane, keda viimasel ajal saatis sõjaline õnn. Hunne võis purustada ainult ühiste jõupingutustega koos kindla liitlasega. Ja siis otsustas Gian Yuan saata Yuezhi maale (Bakt-riasse*) saatkonna, taastada sellega diplomaatilised suhted ja sõlmida liidu ühiseks võitluseks hunnide vastu. Kuid saatkond pidi vältimatult läbima hunnide valdused, selleks aga tuli otsida julge ja leidlik inimene, kes oleks suuteline saatkonna karavani märkamatuks läbi viima. Selline inimene leidis. Ta avaldas ise soovi võtta enda peale keeruline diplomaatiline missioon. See oli Zhang Qian — värvavahtkonna ülem.**

136. aasta paiku e. m. a. väljus Zhang Qiani ja tema abilise Tani-fu poolt juhitud enam kui sajast inimesest koosnev salk kodumaa piiridest ja astus vaenulikule maale. Kuid varsti võtsid hunnid saatkonna vangi. Zhang Qiani diplomaatilise karjääri algus osutus hämmastavalt ebaõnnestunuks.

Šanjui tiitlit kandev hunni valitseja käskis vangid tuua enda juurde ja küsis: «Yuezhi on meist põhja pool. Misuguse õigusega saadab Hiina keiser sinna saatkonna? Kui mina oleksin tahtnud läkitada saadiku Lõuna-Hiinasse, kas oleks Hiina keiser nõustunud minu sooviga?»

Zhang Qianil ei olnud midagi vastata. Kuid nähtavasti meeldis ta millegipärast šanjuile, kuna viimane ei hukanud ega karistanud teda, vaid andis talle, vastupidi, täieliku vabaduse oma valduste piirides, säilitas tema saadikubuntšuki ja naitis hunnitariga, kes sünnitas Zhang Qianile poja. Võimalik, et šanjui juba siis oskas avastada tulevase silmapaistva diplomaadi ebatavalised võimed ja lootis teda abieluga hoida enda juures. Zhang Qian viibis

* Baktria — muistne piirkond Kesk-Aasias, mis paiknes Hinduksi põhjanõlvadel ja Amu-Darja keskjooksul.

** Zhang Qiani lugu esitatakse N. J. Bitšurini järgi.

hunnide juures kümme aastat ja ikkagi põgenes vangist koos oma kaaslastega.

Pögenikud hiilisid mitukümmend päeva lääne poole mööda kõrbelisi maakohti, püüdes pääseda jälitamisest, igal sammul kohates raskusi, kannatades nälga ja janu. Rändurid ei surnud näljasurma ainult tänu Zhang Qiani suurele füüsilisele jõule, tema vastupidavusele ja vankumatule tahtele ning Tani-fu suurele oskusele vibuga eksimatult ulukeid tabada. Nad jõudsid kuni Davani maani (Fergana), seejärel aga külastasid Kangyud (Horezm), Yuezhid (Baktria) ja lõpuks Dahjad (Lõuna-Tadžikistan). Siin oli Zhang Qian üle aasta ja pärast seda pöördus kodumaale tagasi. Kuid jälle pidasid hunnid ta kinni. Ja uuesti heitis hunni šanjui talle armu. Teistkordne vangistus kestis ainult aasta. Selle aja jooksul suri šanjui, hordis algas kodusõda ja hunnide juhtidel ei olnud mahti tegelda Hiina saadikuga. Kasutades sobivat olukorda, põgenes Zhang Qian teistkordselt hunnide juurest koos oma naise ja usaldatava kaaslase Tani-fuga ning jõudis sel korral tagasi Hiinasse.

Zhang Qian leidis Hiina troonilt eest juba teise keisri — Yuan Shuo, kellelt tema ja Tani-fu said autasuks aadli-tiitlid. Nii lõppes Zhang Qiani esimene diplomaatiline missioon, mis kestis kolmteist aastat.

Pärast kodumaale tagasipöördumist koostas Zhang Qian oma reisist aruande, milles ta kirjeldas küllaltki täpselt tema poolt külastatud maid. Selles aruandes esineb esmarkordselt kirjalikes allikates Ussuuni maa nimetus ja lühike teade sellest.

«Oma viibimise ajal hunnide juures kuulsin, et ussuuni valitseja nimi on Gunmo,» kirjutas Zhang Qian ning esitas seejärel ussuuni juhi poollegendaarse eluloo. Gunmo isal oli väike valdus hunnide läänepiiril; ta tapeti lahingus hunnidega, kuna äsjasündinud Gunmo jäeti maha lahinguväljale. Linnud nokkisid tema kehalt putukaid, emahunt tuli oma piimaga väetikest toitma. Kui hunni šanjui sai sellest teada, pidas ta Gunmod vaimuks, võttis ta enda juurde ja kasvas üles; kui aga poiss sirgus suureks, tehti ta hunni sõjaväe juhiks. Gunmo paistis mitu korda silma sõjakäikudel ja šanjui andis talle tagasi isa valdused, tehes ülesandeks kaitsta läänepiiri. Gunmo hakkas energiliselt kindlustama oma valdusi. Juhtides mõndkümmend tuhandet lahingutes kogenud sõjameest, alistas

ta endale ümberkaudsed väikesed linnad. Pärast šanjui surma, kasutades tülisid hunnide hordis, eraldus Gunmo oma rahvaga hunnidest ja ütles lahti vasallsõltuvusest. Hunnid võtsid ussuunide vastu ette sõjakäigu, kuid ei saavutanud edu ja veendusid pärast seda lõplikult, et «Gunmo on vaim». Hunnid säilitasid mõningase mõju Gunmo üle, kuid faktiliselt olid ussuunid juba iseseisvad. «Ja kui me praegusel ajal,» lõpetas oma ettekande Zhang Qian, «rikkalike kingitustega kallutame Gunmo ümber asuma itta ja astuma abielusugulusse Hani majaga, siis sellesamaga löikame maha hunnide parema käe. (Teiste sõnadega: jätame nad ilma kindlast kaitsest läänepiiril.) Kui ühendame endaga Ussuunimaa, siis olema võimelised enda alluvusse saama ka Dahja ja teised valdused läänes.»

Zhang Qian ei andnud juhuslikult nõu astuda liitu ussuunidega. See oli võimas liitlane. Sel ajal oli Usuunimaaal 120 000 kibitkat ehk 630 000 inimest. Ussuunimaa võis panna välja 188 800 relvastatud sõjameest. Ussuunidele kuulus laialdane territoorium, nende valdused olid tasasel rohumaadel, kliimat peeti hiina mõistete järgi vihmaseks ja külmaks. Mägistes maakohtades oli ülikülluses okasmetsa — tjan-šani kuuski. Hiina kroonikas räägitakse ussuunidest järgmist: «Ussuunid ei tegele ei maaharimisega aiandusega, vaid rändavad koos karjaga ühest kohast teise, pidades silmas rohu ja vee küllust. Kommetelt sarnanevad hunnidega. Nende valdustes on palju hobuseid ja rikastel on neid 4000 kuni 5000 pead...

Ussuunimaaad peetakse üheks tugevamaks valduseks. Varem oli ta sõltuvuses hunnidest: hiljem, tugevnedes, alistas endale paljud teised valdused ja loobus sõidust hunnide hordi.»*

Zhang Qiani arvestus osutus õigeks, nagu näitasid edasised sündmused. Hiina keiser kiitis oma ettenägeliku diplomaadi ettepaneku heaks, andis talle kolmsada sõdalast, igauhel kaks hobust, peale selle tuhat härja ja lammast ning varustas ta suure hulga mitmesuguste kalliste kinkidega. Peale selle allus Zhang Qianile palju abilisi, nemad pidid suunduma saadikuina mitmesugustesse maadesse.

* Н. Я. Бичурин, Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Москва-Ленинград, 1953.

119. aastal e. m. a. saabus Zhang Qian Ussuuni pealinna Chi-gu cheni — Punase Oru linna, mis asetses Re-hai — Sooja mere lõunakaldal. Nii nimetasid hiinlased muiste Issök-Kuli järve.

Gunmo võttis suure keisririigi saadiku vastu väga uhkelt. Ta ei teinud Taevapoja usaldusmehele vastukummardust. Kuid Zhang Qian ei sattunud segadusse ja otsustas teha panuse Ussuuni valitseja ahnusele. Ta teatas Gunmole: «Taevapoeg saatis kinke. Kui sina, isand, ei tee kummardust, siis anna kingid tagasi.» Rikkalikke kinke nähes süttis Gunmo ahnus. Ta tõusis püsti ja kummardus kinkide ees. Sellest kummardusest saigi õigupoolest alguse ussuunide sõltuvus Hiinast, milles nad olid kogu oma järgneva ajaloo jooksul. Edasi kulgesid diplomaatilised läbirääkimised ettenähtud etiketi järgi. Zhang Qian asus esitama põhilist ettepanekut. «Kui sina, isand,» ütles ta, «nõustud ümber asuma itta, siis Hani koda saadab sulle abikaasaks vürstitari.» Gunmo ei võinud aga siiski anda talle korraga positiivset vastust. Tema valdus oli sel ajal jagatud kolme ossa: üks osa kuulus talle endale, teine tema pojale, kolmas aga pojapojale. Gunmo säilitas formaalselt enda käes ülemvõimu, kuid faktiliselt ei võinud ta enam täieõiguslikult tegutseda diplomaatiliste läbirääkimiste juures. Peale selle pelgasid kaua hunnidest sõltuvuses olnud ussuuni vanemad hunne. Milline oli hunnide jõud, seda teadsid nad hästi, milline aga oli Hiina keisririigi jõud, see oli neile teadmata.

Kuni Gunmo lahendas vanematega seda küsimust, saatis Zhang Qian talle allutatud saadikud ümberkaudsetesse maadesse.

Vahepeal õnnestus Gunmol kallutada oma vanemad diplomaatiliste läbirääkimiste poole Hiinaga ning Zhang Qian asus tagasiteele. Teda saatis ussuuni saatkond koos mõnekümne suurepärase ussuuni ratsuga, mis olid määratud kingiks Hiina keisrile. Gunmo tegi oma saadikuile ülesandeks tähelepanelikult jälgida kõike, mida nad Hiinas näevad, et hinnata selle maa jõudu.

Hiina keisrikoja sära ja hiilgus hämmastasid sellega harjumatuid ussuuni saadikuid. Pöördunud tagasi Chi-gu cheni, mis oli ainult rändrahva ajutine peatuskoht, jutustasid nad oma muljetest Gunmole, kes pärast seda hakkas tõsiselt kalduma Taevapoja ettepaneku poole.

Sel ajal pöördusid Hiinasse tagasi ka Zhang Qianile

alluvad saadikud. Nad tõid kaasa vastusaatkonnad paljust maadest ja sel viisil alustas Hiina suhtlemist riikidega, mis asusid temast loode pool. Kasulik kaubavahetus Hiinaga läks nüüd ussuunide maast mööda. Ning siis palus Gunmo ise hiina vürstitari kätt, saates hiina keisrikojale kihlakingi — tuhat hobust.

107. aastal e. m. a. saatis hiina keiser Gunmole abikaasaks vürst Gyang-Du-Wangi tütre Xi Gyuni. Xi Gyun tundis end uues olukorras nähtavasti hästi. Hiina ehitusmeistrid ehitasid talle Re-hai rannale lossi, milles ta üks kord kolme kuu jooksul korraldas toreda vastuvõtu oma elatanud abikaasale, kusjuures kinkis heldelt Gunmole ja tema lähedastele hiina asju. Nii härvad kohtumised mehega lubavad oletada, et abielu oli formaalne ja puht diplomaatilise iseloomuga. Gunmo oli üpris kõrges eas ega osanud hiina keelt. Lapsi Xi Gyunilt tal polnud. Lõppude lõpuks naitis ta temaga oma pojapoja.

Xi Gyuni abielu Gunmoga pani kindla aluse Hiina ja Ussuuni vahelisele liidule nende ühises võitluses hunnide vastu. Järgmistel aastatel muutus hiina vürstitaride ussuuni juhtidele naiseks andmine traditsiooniks. Zhang Qian täitis edukalt temale pandud diplomaatilise missiooni. Kuid meile on hinnaline see, et Zhang Qiani märkmete ja aruannete läbi said ajaloolased esmakordselt teada ussuunide hõimu olemasolust, kes asustas kaasaegse Kirgiisia territooriumi ja omas peamise peatuskoha Issök-Kuli järve rannikul. Ja ka nimetus Re-hai ise esineb esmakordselt just Zhang Qiani juures. Tänu temale on meil teateid ka ussuunide edasisest saatusest; neid mainitakse hiina kroonikates — oli ju Hiina alates 107. aastast e. m. a. ühiste sõjalis-poliitiliste huvidega lahutamatu seotud ussuunidega. Ka hiina ajaloolased ise hindasid kõrgelt ussuunide osa oma riigi välispoliitilises seisukorras. Koos ussuunidega saavutas Hiina 1. sajandil e. m. a. pärast mõnd verist lahingut hunnide otsustava purustamise. Selle purustamise tulemusena lõhenes hunnide hord kahte ossa. Üks neist siirdus Hiinasse ja kaotas iseseisvuse, teine liikus läände, pannes aluse «suurele rahvaste rändamisele».

Hunnide nõrgenemine tõi kaasa ussuunide hordi märgatava tugevnemise. Kuid see ei mahtunud Hiina keisrikoja huvide raamidesse ning seepärast võttis Hiina keisrikoda edaspidi järjekindlalt ette rea salajasi diplomaatilisi

abinõusid, mis olid suunatud ussuunide nõrgestamisele. Seejuures ei põlatud ühtki meetodit. Hiina vürstitaride — ussuuni juhtide naiste abiga organiseeriti kõikvõimalikke vandenõusid, külvati tüli ussuuni vanemate vahel.

1. sajandil m. a. j. nõrgenes ussuunide mõju märgatavalt. Nad ei kujutanud endist sel ajal enam ühtset suguharude liitu, vaid ainult hajutatud suguharude rühma, mis faktiliselt allusid hiina asevalitsejaile. Edaspidi olid ussuunid juurdetulnud suguharude (žužaanide) surve all osa oma maid maha jätma. Mõned ussuuni suguharud läksid Lukovõje mägedesse (Pamiiri), kus neid viimast korda mainivad hiina rändurid 439. aastal. Kuid ussuuni suguharude liidu põhituumik jätkas elutsemist Issök-Kuli nõos. Ussuunide valitseja asus Chi-gu linnas.

7. sajandiks m. a. j. türgistusid ussuunid järk-järgult, s. o. võtsid omaks vana-türgi keele ja mõned türkide kultuuri elemendid. Sellest tunnistab hiina ajaloolane Yang Schi-gu, kes ütleb: «Välimuselt on ussuunid üpris erinevad teistest läänepoolse piirkonna välismaalastest. Praegu on türgid siniste silmade ja ruugete habemetega... peaaegu nende järeltulijad.» Ussuunide nimi on säilinud kasahhi suguharu uišuni nimes.

Nii lõpevad Issök-Kuli vanima kirjaliku ajaloo esimesed leheküljed. Sellega tutvumisel tekib tahtmatult hulk küsimusi: millised olid ussuunide kombed, nende olustik, käsitöö, sotsiaalsed suhted? Kuidas elasid ussuunid, kes etendasid 2.—1. sajandil e. m. a. niivõrd märkimisväärset osa Kesk-Aasia rahvaste ajaloos?

6. sajandil kujunes Kesk-Aasias võimas türgi riik. See oli kuulus mitte ainult Aasias, vaid ka väljaspool tema piire. Bütsantsi keiser Justinianus II saadab 562. aastal oma saadiku Zemarhose türgi kagaani Dizabula Istemi peatuskohta, kes rändles Ek-Tages (Alais). Zemarhos kirjeldas kagaani kibitka sisemust, samuti aga ka vastuvõttu, mille juures teda sunniti šamaanide raevuka muusika ja ulumise saatel minema läbi tule. Kuid ta ei öelnud midagi maakohtadest, millistes ta viibis. Zemarhos mainib ainult seda, et mööda Issök-Kuli rannikut läks 6. sajandil suur kaubatee Hiinast Turkestani.

7. sajandil viibis Issök-Kuli ääres kuulus keskaegne hiina õpetlane Xuan Zang. See oli oma aja kohta laialdase

haridusega inimene, väsimatu rändur, geograaf, ajaloolane ja filosoof. Kahekümne kuue aasta vanuselt omandas ta Hiinas ületamatu budismi jutlustaja kuulsuse. Kuid tühine kuulsus ei rahuldanud teda. Ning Xuan Zang otsustab iga hinna eest küllastada budismi sünnimaad — Indiat, seades endale eesmärgiks «üles otsida kõrgeim seadus ja saada sellest õne inimeste jaoks».

Kuid hiina keiser ei andnud oma nõusolekut selliseks reisiks. See tähendas, et Xuan Zang ei võinud arvestada rahalist toetust Taevapoja poolt. Xuan Zang siirdus siis 629. aastal Langzhou linna, esines seal mõnede filosoofiliste loengutega, teenis väikese summa raha ja asus pikale teekonnale. Puuduses ja suurte raskustega läbis ta Hami (Yivu), kust saabus Turfani (Gao-changi). Seal võttis teda suurte auavaldustega vastu kohalik valitseja, kuulsa filosoofi austaja, ja Xuan Zang elas tema juures mitu kuud. Seejärel võttis ta suuna läbi Karšari ja Kutša, pöördus loodesse Tjan-Šani mägedesse ja, läbinud peaaeheliku, jõudis Issök-Kulini: «Teinud umbes 400 liid (200 km) risti üle mägede, jõudsin järve äärde, mida nimetatakse Ta-Ching-zhi (Suur läbipaistev järv). Mõned autorid nimetavad seda Re-hai.»

Xuan Zang liikus mööda Issök-Kuli lõunakallast ja Tšu jõge. Ta viibis ka Karabulakis (Sujabis) — türkide pealinnas. Türgi kagaan avaldas õpetatud mehele igati austust ja korraldas tema auks peo.

Olles olnud mõne päeva külas türgi kagaani juures, tungis Xuan Zang läbi mägede Ferganasse, sealt Samarkandi, kust läbi Balhi ja Afganistani jõudis vaevaga Indiasse, kus elas viisteistkümmend aastat.

Kodumaale tagasi pöördunud, jättis Xuan Zang järele märkmed, mis sisaldasid rikkalikke materjale tema poolt külastatud maade kommete, olustiku, usundi ja majanduse kohta. Neis märkmetes on antud mitmesuguste maa-kohtade geograafilised kirjeldused. Toome näiteks Issök-Kuli järve kirjelduse:

«Järve ümbermõõt on 1000 lii (500 km) ümber; ta on piklik idast läände, aga kitsam põhjast lõunasse; kõigist külgedest ümbritsevad teda mäed ja temasse suubub hulk jõgesid. Tema vee värv on mustjasroheline, aga maitse kibe-soolane; tema veed kerkivad tohutute vallide näol. Temas elavad draakonid ja kalad, ning aeg-ajalt ujuvad veepinnale ebaharilikud koletised. Seepärast paluvad siit

möödasõitvad rändurid teekonna õnneliku lõpu pärast. Kuigi järves on palju elanikke, ei julge keegi neid püüda.»

Kui jätta kõrvale fantastilised draakonid ja koletised, mis on täiesti andestatavad varakeskaegse filosoofi rikkalikule kujutlusvõimele, ja suurenduse Issök-Kuli vee soolsuse suhtes, võib Xuan Zangi teateist ammutada palju väärtuslikku.

Esiteks, 7. sajandil ei olnud Issök-Kuli kaldad inimeseteta. Teiseks, ja seda on väga tähtis teada, järve ümbermõõt oli viiesaja kilomeetri ümber, s. o. oli samasugune, nagu tänapäevalgi.

Hiina kroonikad annavad meile veel ühe tähtsa teate: 7.—8. sajandil oli järve lõunakaldal mitu linna või rändrahvaste suurt peatuskohta, mis hakkasid omandama linnalist ilmet ja kandsid juba kindlaid nimetusi. Need olid Dong, She-zhi, Huo-lie ja Fyi-luo-jiang-jun.

Musulmani kirjanikest mainib Issök-Kuli järve tema praeguse nimega esmakordselt tundmatu pärsia geograaf 10. sajandist.

11. sajandi musulmani ajaloolane Hardizi teatab teoses «Sõnumite kaunistamine»: «Tema ulatus on 7 päevateekonda; sellesse järve, Issök-Kuli, suubub kuni 70 väikest jõge, vesi on temas soolane.»

Siin ei ole täiesti selge, mida mõtles Hardizi väljendusega: «tema ulatus on 7 päevateekonda»? Seitsme päevaga ei võinud karavan teha ringi ümber järve, mille ümbermõõt oli viissada kilomeetrit. Nähtavasti peeti silmas teed piki üht järvekallast, mida mööda liikusid karavanid, või järve pikkust idast läände.

Edasi ütleb Hardizi, et järve kaldaid asustas sel ajal üsna tihedalt džikiilide rahvas.

«Mis puutub teesse Barshani, siis see viib Neviketist Kumberketti, läbi džikiilide maa; sealt Džili. Džil on mägi; sõna džil tähendab tõlkes kitsas. Sealt on 12 farsahhi (72 km) Jarini; Jar on asula, mis paneb välja 3000 sõdurit; siin asuvad džikiili teksini telgid; nende punktide vahel ei ole mingisuguseid asustatud kohti. Teest vasakul pool asub järv, mida nimetatakse Issök-Kuliks. Sealt on 5 farsahhi Tonini; Tonist Barshani on 3 päeva tee; teel kohtab vaid džikiilide telke. Barshani valitseja kannab manaki tiitlit. Barshan võib panna välja 6000 sõjameest. Kogu Issök-Kuli ümbrus on džikiilide käes.»

Püüame lähendada Hardizi teadet tänapäeva mõistetele. Džili nimetuse all tuleb mõista Boami kuristikku. Sealt Jari asulani oli üle 70 kilomeetri, tähendab, see asetses järve edelakaldal, kohas, kus oli mingisugune järsak, kuna sõna «jar» tähendabki sedasama. Jar oli nähtavasti džikiilide pealinn — selles asetses džikiilide ülemvalitseja teksini ehk tegiini peakorter.

Edasi ulatusid džikiilide valdused piki Issök-Kuli lõunarannikut. Toni jõe orus asus samanimeline asula. Mõnede allikate järgi oli selle naabruses Talhiža asula.

Mõlemad asulad paiknesid džikiilide ja karluukkide valduste vahelisel piiril.

Ülem-Barshani piirkond ulatus piki järve kagukallast ja ümbritses idakallast kuni Tjupi laheni. Asi on selles, et sõna «barshan» all ei tule mõista ainult üht linna. Nähtavasti tähistati selle sõnaga nii piirkonna pealinna kui ka kogu piirkonda tervikuna. Nii kuulus Barshani 10. sajandi geograafi Kudama kinnituse kohaselt neli suurt ja viis väikest linna. Ühes neist asus sõjaväegarnison. Barshan oli Ida- ja Lääne-Turkestani vaheliste kaubasidemete keskpunktiks. Karavanid jõudsid Sujabist Barshani viieteistkümmene, post kolme päevaga. Kahtlemata püsis Barshan edasi veel 12. ja 13. sajandil, kuna tolleaegne muslimani ajaloolane Jakut kirjutab neljast suurest ja neljast väikesest linnast Issök-Kuli rannikul. Nähtavasti pidas ta silmas Barshani maa-ala. Barshani nimetus on türgi päritoluga. Selle järgi otsustades võib oletada, et see piirkond asus kunagi mingisuguse türgi kagaani võimu all, kelle nimi oli Bars — see nimi esineb sageli türgi tekstides. Nimetuse Barshan jäljed on säilinud väikese jõe ja Barskauni mäekuru kaasaegsetes nimedes.

Järve põhjarannikul asus lõpuks veel üks linn — Sikul. See oli rikas kaubapunkt. Sikuli linn on tõenäoliselt identne pärastpoole mainitud Issök-Kuli linnaga. Lugu on selles, et 14. sajandi alguses, püüdes hoida kõrvale religioosest jälitamisest, põgenesid Issök-Kuli äärde armeenia mungad — nestoriaanlased.* Viimased ehitasid järve põhjakaldale kloostri, milles olevat säilitatud apostel ja evangelist Matteuse säilmeid. Järv, Issök-Kuli linn

* Nestoriaanlus — 5. saj. m. a. j. tekkinud usulahk, mille pooldajate vaadetes on märgata ratsionalistlike ideede ja antiikfilosoofia mõju. (Tõlk.)

ja kristlik klooster on esmakordselt kujutatud juba 1375. aastal Hispaanias koostatud ja väljaantud Euroopa kaardil.

Praegu säilib see kaart Veneetsias.

14. sajandi viimasel veerandil olid Issök-Kuli kaldad korduvalt Timur-lenki — Euroopa kroonikate Tamerlani — sõjakäikude tunnistajaiks. Esmakordselt läks Timur siit läbi 1375. a., seejärel aga 1383. ja 1390. a. On huvitav, et Issök-Kuli linna mainitakse Timuri sõjakäikude ajaloos mitu korda, kuid ilma asukohta märkimata.

Ühest Timuri sõjakäigust on säilinud huvitav pärimus, mis selgitab Santaši mäekuru geograafilise nimetuse päritolu. Siin mäekurus kõrgub tänapäevani kividest kün gas. Kui Timur viis oma sõjaväe Samarkandist Ili orgu, käskis ta mäekuruni jõudes igal sõjamehel visata hunnikusse ühe kivi. Tagasiteel käskis Timur järelejäänud sõjameestel võtta igaühel ühe kivi ja viia see kaasa Samarkandi. Möödus viimane sõdalane, kuid aukartust äratav kivihunnik jäi veel järele. Nii tehti näitlikult selgeks, kui palju sõjamehi hukkus; samal ajal püstitasid hukkunud ise endile mälestusmärgi. Santaš tähendabki tõlkes «loendatud kivi».

Mongolitega on seotud ka üks Issök-Kuli nimetustest — Timur-tu-Nor, mis tähendab «rauda sisaldav». Asi on selles, et Issök-Kuli kaldail kohati tihti magnetiitliiva valle. Nende vallide paksus ulatus mõnikord kuni meetrini. Mongolid, kes tundsid puudust rauast, pöörasid sellele erilist tähelepanu.

Timuri aegadest ja tema tegevusest, mis on seotud Issök-Kuliga, on säilinud veel üks kirjalik tõend, mis aitas kindlaks teha ühe ehituse otstarvet, mille jäänused avastasid Issök-Kuli põhjas vee-alused arheoloogid.

See kuulub Ahmed ibn Mohammedile ehk Ibn Arabšahhile (1389—1450). Selle inimese kogu elu oli rändude ahel. Ta oli pärit Damaskusest. Olles viidud Timuri poolt orjusse Samarkandi, õppis Ibn Arabšahh selgeks türgi ja pärsia keele ning musulmani teoloogia. Reisid viisid teda Mongooliasse, Astrahani, Krimmi, Adrianoopolisse. Ibn Arabšahhi tegeles tõlgetega, koostas riimitud proosas kirjutatud mõistujuttude kogumiku, kuid teda tegi kuulsaks teos Timur-lenkist. Selles teoses leiamegi teateid selle

kohta, et ilmselt 15. sajandi esimestel aastatel (lõplikult vallutas Timur Issök-Kuli nõo 1399. aastal) eksisteeris Issök-Kuli järvel tähelepanu vääriv saar, sellel aga «Väike elamu», kuhu Timur saatis sõjakäikudel võetud vange. Sinnasamasse saatis ta ka oma eksinud lähikondlasi. On säilinud versioon, et Timur ise leidis endale saarel mõni-kord vaikse pelgupaiga, puhates alalistest sõdadest.

Ajaloolane Muhammed Haider Duglat (1499 või 1500 — 1551), päritolult usbekk, oli rikka aristokraatliku suguvõsa järeltulija. Tema esivanemad said kuulsaks sõdades Timuriga. Haider omandas targa riigimehe ja vapra väejuhi kuulsuse. Küpses eas hõivas ta khaan Gumajuni vägede eesotsas Kašmiri ja viibis seal peaaegu iseseisva valitsejana. Oma valdustega ühendas ta ka Tiibeti.

Muhammed Haider oli nähtavasti isiksusena rikkalikult ja mitmekülgselt andekas. Nii annab tema nõbu, kuulus Babur* Haiderile järgmise iseloomustuse: «Ta kirjutab ja joonistab väga hästi, valmistab suurepäraselt nooli, nende teravikke ja rõngaid, millega pingutatakse vibu; üldse on ta iga asja peale meister. Kirjutab värsse; mulle saatis ta kord väga hästi koostatud kirja.»

Idamaade ajaloolane Muhammed Aazam väljendab oma arvamust Haiderist nii: «See Mirza Haider... tundis sügavalt kõiki teadusi, nii ilmalikke kui ka vaimulikke, lõi hästi värsse ja kirjutas suurepäraselt. Tema teos «Tarikh-i-Rashidi» on raamat, mis on ära teeninud täieliku usalduse.» Nimelt just see teos, kus on üksikasjaliselt esitatud sündmused, mis toimusid Haideri ajal või mille tunnistajaks ta ise oli, tegigi tema kuulsaks. Kesk-Aasia kirjanikud viitavad ajaloolis-geograafilistes teostes sageli sellele tööle.

«Tarikh-i-Rashidis» leiame Issök-Kuli üksikasjaliku kirjelduse:

«Teine huvitav koht Mugulistanis** on Issök-Kul, millesse voolab ligikaudu niisama palju vett kui Kuktša-

* Babur (1483—1530) — Suurmogulite dünastia asutaja Indias, silmapaistev väejuht ja poeet. Tema tähtsam töö «Babur-name» (Baburi märkmed) kuulub maailmakirjanduse tähtsamate mälestusmärkide hulka. (Tõlk.)

** Mugulistaniks või Mogolistaniks nimetati pärast Džagatai ulussi (Kesk-Aasias olevad mongolite valdused) lõhenemist 14. sajandil selle idapoolset osa. (Tõlk.)

dengizi [Balhaš]. Ta laiub 20 päevatee ulatuses [nähtavasti räägib Haider siin järve übermöödust] ja tal ei ole ära-voolu. Teda ümbritsevad mäed. Kogu Issök-Kuli voolav vesi on mage ja maitselt meeldiv, kuid niipea kui ta jõuab järve, muutub ta nii kibedaks ja soolaseks, et teda ei saa kasutada isegi pesemiseks; kui ta satub silma või suuõõnde, kutsub ta esile tõsise põletiku; maitselt on ta samuti ebameeldiv. [Selles kohas Haider kas suurendas tugevasti Issök-Kuli vee soolsust, samuti nagu tema eelkäija Xuan Zang, või oli siis Xuan Zangi ja Haideri ajal soolade kontsentratsioon järves tunduvalt kõrgem tänapäevasest, mis muide on kaheldav.] Ta on silmapaistvalt puhas ja läbipaistev, nii et kui valada seda vett hiina tassi, siis ei jää põhja mingisugust sadestust. Ojade vesi järve ümber on suurepärase. Hulgani on lõhnavaid rohtusid, lilli ja viljapuid; ümberkaudsetes mägedes ja orgudes on palju antiloope ja linde. Vähesed maakohad Mugulistanis paistavad silma sellise meeldiva kliima poolest.»

Niisiis oli Issök-Kuli nõgu Muhammed Haideri ajal õitsvaks piirkonnaks. Seda kinnitab veel üks järve vana kirgiisikeelne nimetus — Džit-Kul, mis tähendab «Lõhnavat järve». Muhammed Haider mainib istutatud viljapuid, mis tunnistab mõnede Issök-Kuli äärsete asukate paiksest eluviisist.

Lõpuks leiame «Tarikh-i-Rashidist» tõendi selle koha, et emiir Hakk-berdō-Bekitšek ehitas 15. sajandil Issök-Kuli saarele Koisu kohale kindluse. Saar kindlusega eksisteeris kahtlemata 15. sajandil ja tõenäoliselt ka 16. sajandil, kuna Muhammed Haider, kes andis üksikasjaliku Issök-Kuli kirjelduse, ei räägi midagi kindluse kadumisest.

Venelased jõudsid esmakordselt Issök-Kuli äärde 18. sajandi esimesel veerandil. 1721. aastal saatis Peeter I Džungaariasse kapten Ivan Unkovski korraldusega sundida kalmõki valitseja Tsevan-Ribtan astuma vene alamluse. Unkovski viibis järve idakaldal ja teatas ainult, et seal rändlevad buruudid (kirgiisid). Aastail 1722—1723 valmistas Unkovski esimese vene kartograafilise kujutuse Issök-Kulist ebakorrapärase nelinurga kujul põhjalaiuse 42°30' ja 43°30' vahel. Kaart on koostatud nähtavasti kohalike elanike küsitlemise teel, mingisuguseid jälgi

saarest järve keskel kaardil ei ole. Kõige tõenäolisemalt sel ajal saart enam ei eksisteerinud, sest kui see oleks olnud olemas, ei oleks kohalikud nomaadid jätnud sellist vaatamisväärsust teatamata.

18. sajandi esimesel veerandil, ühes kokkupõrkes, mis toimus džungaaride ja Buchholzi ekspeditsiooni vahel Irtõšil, vangistasid džungaarid vene karavani saatekomando. Teiste vangistatute seas oli ka rootsi seersant Johann Gustav Renat, kes sattus venelaste juurde Poltaava lahingu ajal ja saadeti elama Siberisse. Renat viibis Džungaaarias 17 aastat (1716—1733), õpetas džungaare sulatama rauamaaki, valmistama kahureid ja nende kuule ning seadis isegi sisse liikuva šriftiga trükikoja. Džungaarid vabastasid ta vangist suurte auavaldustega ja autasustasid teda heldelt.

Rootsis lipniku aukraadis surnud Renat ei jätnud järele mingisuguseid kirjeldusi oma reisidest, ta ainult avaldas 1738. aastal rootsi keeles huvitava kaardi. Selle kaardi järgi otsustades läbis Renat kogu Ili-taguse Alatau, Issök-Kuli nõo ja viibis Tjan-Šanis. Ili jõgi ja Issök-Kuli järv on sellel kaardil kujutatud väga täpselt. Sellel on isegi üksikasjalikult tähistatud nomaadide peatuskohad. Issök-Kuli lähistel asusid need piki Tjupi kaldaid, järve lõunarannikul ja läänepoolses otsas ning põhjakaldal Koisu ja Aksu jõe vahel.

Kui Renat oleks jätnud järele oma reise kirjelduse, oleks see loomulikult olnud koos kaardiga väärtuslikuks dokumendiks — üheks eurooplaste arvukaks tunnistuseks Kesk-Aasia maadest ja osalt Issök-Kulist. Muide, varsti leiti kaardi mongoli originaal, mille Renat oli kopeerinud. Vaatamata kaardivõrgu puudumisele kannab originaal euroopapärast iseloomu. Niisiis viis Renat välja juba olemasoleva Džungaaaria kaardi, tõlkis selle rootsi keelde ja andis välja oma nime all. Nähtavasti Renat, asudes vangis džungaaride juures, ei võtnud ette mingisuguseid reise, vaid istus kõik 17 aastat ühel kohal.

Mongoli kaardil on Issök-Kuli järv kujult märgitud enam-vähem õigesti, kuid tema mõõtmed on tugevasti vähendatud.

1755. aastal teostasid jesuiidi misjonärid Felix Arohha, Espin ja Hollerstein hiina keisri Jian Longi korraldusel astronoomilisi vaatlusi Lääne-Hiinas. Muuhulgas määrasid

nad küllaltki täpselt Konur-uleni jõe Issök-Kuli suubumise astronoomilise punkti $42^{\circ} 17'$ ja $76^{\circ} 22'$ all.

1814. aastal liikus Semiretšjest Kašgaariasse piki Issök-Kuli kallast, mööda neist kohtadest, kus praegu asub Prževalsk ja mälestusmärk kuulsale vene reisijale, tõlk Bubenovi ja sotnik Starkovi karavan koos kasakate komandoga. Need olid esimesed vene inimesed, kes ületasid Tjan-Šani lumised tipud nende kõige kõrgemais mäekurudes Issök-Kulist ida pool. Kuid järvest endast ei jätnud nad kahjuks mingisuguseid teateid.

1847. aastal koostas topograaf Nafantjev küsitluse teel Issök-Kuli ja sealt Kašgaariasse viivate teede kaardi. Seejärel anti Issök-Kuli kaart välja I. I. Zahharovi poolt Venemaal 1858. aastal, kuid täpsuse poolest see silma ei paistnud.

Järve teaduslikule uurimisele — tema geograafia, geoloogia ja ajaloo, looma- ja taimeriigi uurimisele — pani aluse väljapaistev vene geograaf ja reisija P. P. Semjonov-Tjan-Šanski, kes viibis siin aastail 1856—1857. Kindel alus järve kaaristamisele pandi 1859. aastal Issök-Kuli nõos astronoomilisi mõõtmisi teostanud kindralstaabi kapteni A. F. Golubevi poolt.

Aastail 1869—1870 viibis järve kaldail tuntud vene kunstnik V. V. Vereštšagin. Siin maalis ta kuus väikest etüüdi, mis hämmastavalt täpselt annavad edasi Issök-Kuli äärsed looduse omapära; eriti õnnestus tal järvevee kordumatu türkiissinine värvus. Need etüüdid on säilinud ja neid eksponeeritakse käesoleval ajal Riiklikus Tretjakovi galeriis.

1888. aastal suri Issök-Kuli kaldal suur vene reisija N. M. Prževalski. Siin, Tjan-Šani mägedes, viienda Tiibeti reisi lävel, lakkas lõomast tundmatute maade avastaja süda...

«Osman» lähenes kaldale peaaegu täielikus pimeduses. Kuu loojus täielikult, taevast katsid pilved, mille harvades vahedes vaevu sädeles kümnekond tähte. Samasuguste harvade ja tuhmunutena näisid mulle meie kaasagedsed teadmised sadadest inimpõlvedest, kes olid elanud Issök-Kuli ääres või liikunud piki tema kaldaid.

Selleks, et need pilved hajuksid ja taevas lööksid särama heledad ja rohked täpsete ajalooliste andmete tähed, peab ajaloo tulema appi arheoloogia...

Rahvaste kirjutatud ajalugu saame teada kroonikaist. Kroonikaid loovad kroonikud — inimesed. Kuid inimesed ei ole alati erapooletud ajalooliste sündmuste suhtes, kuna nad sageli lisandavad ajalooliste faktide hinnangule subjektiivse seisukoha.

Kuidas võib aga taastada ammu möödunud ajalooliste sündmuste objektiivse käigu? Selleks on vaja nende sündmuste erapooletuid tunnistajaid. Ning sellised tunnistajad on olemas — need on arheoloogilised mälestusmärgid, ammu möödunud aegade inimeste elu ja tegevuse jäänused: inimeste ja loomade luud, hauad, elamud ja teised ehitused, majakraam, tööriistad, kultuse ja kunstiesemed, relvad, mündid ja lõpuks isegi toidujäänused, kollete tuhk ja söed. Nad vaikisid sadu ja tuhandeid aastaid, kuni nendega hakkasid tegelema teadlased ja sundisid neid rääkima. Ja nad hakkasid rääkima väga valjusti...

Ajalooteaduse haru, mis inimeste elu ja tegevuse jäänuste järgi uurib kirjutamata ja varakirjutatud ajalugu ning oskab sundida kõnelema esemelisi jäänuseid, nimetatakse arheoloogiaks. Arheoloogilised mälestusmärgid mitte ainult ei täpsusta kirjalikke ajaloolisi teateid. Nad täiendavad neid, täidavad suured lüngad ajaloos. Esemeliste jäänuste abil võime küllalt selgelt kujutada endale ette ükskõik missuguse ajastu inimest, tema sisemaailma ja isegi taastada tema füüsilise kuju: surnukeha jäänuste — kolju ja luustiku järgi taastavad antropoloogid praegu suure täpsusega inimtüübi.

Kõigis Issök-Kuli kohta käivais kirjalikes allikates puudub peaaegu täielikult minevikus Issök-Kuli nõgu asustanud inimeste välimuse kirjeldus. Midagi ei räägita nende elust-olust, käsitööst, igapäevasest elust, nende elamuist, linnadest, mida nad ehtasid ja asustasid. Võime ainult osaliselt kujutada endale ette inimesi, kes olid kaudselt seotud Issök-Kuli nõoga — rändureid, ajaloolasi, geograafe. Kuid need olid ju kõik välismaalased. Meid aga huvitavad just issök-kullased. Nendega võib tutvuda ainult esemeliste jäänuste järgi, mis on säilinud maa peal, mullapöues ja vee all.

Issök-Kuli muististe vastu hakkas esmakordselt huvi tundma 19. sajandi alguses hiina reisija Xu Song. Keegi

hiina kindral De Jo jutustas talle, et ta oma reisi ajal 1805. aastal nägi küsagil Issök-Kuli rannikul kivist inimkujusid. Millises kohas ta neid just nägi, seda ei võinud auväärne kindral vanaduse ja nõrga mälu tõttu kuidagi meenutada.

Xu Song võttis ette reisi Issök-Kuli äärde, kuid vaatamata hoolikaile ja korduvaile otsinguile ei leidnudki kindrali poolt nähtud kivipuuslikke. Kuid järve kirderannikul avastas reisija vana linna varemed ja rohus lebanud kivist raidkuju. Raidkuju kujutas inimest mõõgaga vööl. Parema käega hoidis inimene kinni mõõgapidemest, vasaku oli aga asetanud laubale. Ajahammas oli kivi tugevasti kahjustanud ning Xu Song ei võinud seepärast kindlaks määrata, mis aega kuju kuulub.

Kindral De Jo poolt nähtud kivipuuslikud leidis Tjupi ümbruses järve idarannikul pool aastasada hiljem vene topograaf A. F. Golubev. Kuid Golubev ei olnud ei ajaloolane ega arheoloog ning seepärast ei osutanud ta neile kujudele erilist tähelepanu.

1842. aastal heitsid järve lained idarannikul Karaburuni neeme lähedal kaldale tohutu suure vaskkatla. Selle leidnud kirgiisid toimetasid katla Kokandi khaani kätte.

1847. aastal leiti Kara-koli jõe äärest vana kindluse varemeist 96 hõbemündist koosnev aare. 1850. aastal leidsid kohalikud kirgiisid järve põhjarannikult jällegi vaskkatla.

On säilinud pärimus, mille kohaselt 19. sajandi neljakümnendail aastail põgenenud vene sunnitöeline, kes leidis pelgupaiga kirgiisi manapa Urmani juures, käis parvega järvel ning jutustas seejärel, et järve keskel on madalik ning sellel on vee all näha mingisugused linnavaremeid meenutavad kivid.

Sellised on esimesed meieni ulatunud teated Issök-Kuli muististest. Nende tõsisele uurimisele rajas aluse P. P. Semjonov-Tjan-Šanski. Esimesena vene reisijaist sai ta teada järve lainete poolt kaldale paisatud esemete ja veealuste varemete olemasolust. Tõsi küll, Semjonov ei näinud neid varemeid isiklikult, kuid ta ei kahelnud nende olemasolus ja arvas, et need varemed on ussuuni linna Chi-gu jäänused.

Pärast P. P. Semjonovi teateid ärkab vene õpetlastes huvi Issök-Kuli ja tema ajaloolise mineviku vastu, tea-

duslikus kirjanduses aga ilmus kuni revolutsioonini üle paarikümne sellele küsimusele pühendatud artikli. Issök-Kuli muistised huvitasid ka Lääne-Euroopa teadlasi; neist kirjutasid ungari ajaloolane akadeemik U. Kovesd 1879. aastal, prantsuse ajaloolane R. Pampelli 1905. aastal ja teised.

Kõige rohkem huvitasid uurijaid veealused varemed kaasaegse kuurordi Koisarõ rajoonis, sedasama nime kandvas maakohas järve idakaldal. Hämmastas, et siin rannaäärses vööndis leidus külluses põletatud telliskive ja savinõude kilde, mis osutasid minevikus eksisteerinud tähelepanuväärsele asulale. Järve rannikul avastasid uurijad korduvalt ehituste jäänuseid. Leiti samuti jahvatuskive, klaasitükke, mitmesuguseid münte, vasest esemeid ja muud. Kohalikel kaluritelt saadi teateid mingisuguste müüride olemasolust järve põhjas. Just need varemed saidki eriti laialt tuntuks — nende uurimine pakkus teadusele suurt huvi, kuid samal ajal olid nad uurijaile kättesaamatud, kuna nad asusid vee all. Nende varemete ümber süttis teaduslik vaidlus. Ühed uurijad kinnitasid, et paadist vaatlusi tehes nägid nad selgesti järve põhjas telliskividest müüre, mis moodustasid üksikuid hooneid ja isegi terveid tänavate kvartaale. Teised aga rääkisid, et nõndanimetatud müürid on ainult rikkaliku kujutlusvõime vili ja et tegelikult on need kiltkivi vared.

Kellel oli õigus, seda ei suudetudki kindlaks teha. Leida üht ja sama kohta järve põhjas kahe erineva inimese poolt erineval ajal on väga raske ja sellest, mida nägi üks, võis teine mööda vaadata.

Veealused varemed leiti samuti Tjupi jõe suudmes järve kirderannikul ning põhjakaldal Turoaigõri asula ja Tšon-Koisu (Kurskoje) küla rajoonis.

Siin tekkisid uuesti lahkeliid: ühed pidasid Chi-gu linna jäänusteks varemeid Tjupi suudmes, teised — varemeid Koisarõ rajoonis.

1893/94. aastal järve külastanud akadeemik V. V. Bartold avastas Koisarõ juures glasuurijäänustega telliseid ja puht musulmani ornamendiga hoone seinosa; see aga rääkis sellest, et varemed ei kuulu ussuunide perioodi, vaid tunduvalt hilisemasse ajajärku — keskaega. Peale selle, nagu kinnitas Bartold, olid ussuunid nomadiseeriv hõim, seepärast ei võinud neil olla märkimisväärsed paik-

seid asulaid, rääkimata soliidsetest tellistest ehitustega linnadest.

Vastavalt sellele, kuidas Issök-Kulile ilmus üha uusi ja uusi uurijaid, kasvas ka nende poolt avastatud mitmesuguste muististe hulk. Peale veealuste varemete, kivist raidkujude ja üksikute koduste tarbeesemete leiti sealt kindluste ja asulate maapealseid jäänuseid, mullast ja telliskivist ehitusi, kääpaid ja kalmeid, vanu musulmani kalmistuid salapärase kirjadega hauakividel ja kristlikke surnuaedu, üksikuid raidkirjadega kive, niisutussüsteemi — nõndanimetatud «kalmõki» arõkkide jäänuseid, inimesi, mammutiluid ja kaljujooniseid. Lühidalt, leiti terve muististe muuseum.

Tähendab, inimesed elutsesid Issök-Kuli nõos kahtlemata kaugetest aegadest peale, üks põlvkond vaheldus teisega, üks kultuur vahetas välja teise. Kes aga olid need inimesed?

Sellele küsimusele vastamine osutus väga raskeks.

Esiteks, paljud leitud muistised rüüstati kahjuks kohalike elanike poolt: telliseid tarvitasid nad näiteks majade ehitamiseks. Nii märgivad A. V. Selivanov ja L. S. Berg, et Turoaigõri jaama põrand oli sillutatud järve põhjast väljatoodud tellistega. Mitmesuguseid nõusid ja jahvatuskive kasutasid kohalikud elanikud majanduslikeks vajadusteks. Eriti hindasid talupojad «merekotte», nagu nad ise väljendasid, nende vastupidavuse, headuse ja suurte mõõtmete pärast. Vähem keedeti pottides toitu, rohkem säilitati nendes toiduaineid, soolati sisse kurke.

Teiseks, välja arvatud mõned suure orientalisti akadeemik V. V. Bartoldi poolt tehtud väärtuslikud tähelepanekud, millest tuleb juttu edaspidi, oli rõhuv enamik revolutsioonieelse aja teadetest Issök-Kuli ümbruse muististe kohta peamiselt pealiskaudse kirjeldava iseloomuga ja tugines tavaliselt kas kohalike elanike küsitlemisele või juhuslikele isiklikele vaatlustele. Järve rannalt leitud esemeid ei kogutud ühte muuseumi. Muinsusharrastajad täiendasid leitud esemetega oma kollektsoone, osa esemeid sattus välismaale.

Kuid arheoloogia ei ole lihtsalt originaalsete muistsete esemete kogumine, vaid eelkõige nende järjekindel ja süstemaatiline uurimine.

Muistsete esemete hunnikud, mis on kogutud ilma iga-suguse süsteemita, millele ei kaasne täpsed andmed, kus,

mis ajal, kui sügaval mullas ja millistes suhetes teiste esemetega nad leiti, kujutavad endast teadusele jäädavalt kadunud väärtusi. Selliseid leide ei suuda arheoloogia kõnelema sundida. Seepärast on Issök-Kuli äärest enne revolutsiooni kogutud esemed (sel ajal aga koguti neid üsna rohkesti) teadusele kahjuks peaaegu kasutud. Osa neist säilis. Kuid mis on sellest kasu? Nad on tummad.

Issök-Kuli ümbruse muististe plaanipärane ja tõsine uurimine algas alles nõukogude korra ajal — need muistised võeti riikliku kaitse alla, teadlased said küllaldaselt vahendeid hästi varustatud teaduslike ekspeditsioonide organiseerimiseks.

Arheoloogilistest leidudest on mugavam jutustada mitte nende avastamise kronoloogilises järjekorras, vaid sõltuvuses nende vanusest. Alustame vanemaist.

1953. aastal leiti selle koha lähedalt, kus kiirevooluline On-Artša jõgi lõikub Issök-Kulist Narõni linna viiva Tjan-Šani maanteega, mitme meetri paksusest kruusalademest muistsete inimeste jämedalt töödeldud kiviriistad — pihukiil, killud ja primitiivselt valmistatud kaabitaoline riist. Need muistised asetavad teadlased vanema kiviaja nõndanimetatud Acheul' astmesse. Tähendab, ürgaegsed inimesed asustasid tänapäeva Kirgiisia territooriumi, osalt Tjan-Šani kõrgendikud ümmarguselt kolmsada tuhat aastat tagasi. Kivist tööriistade leiukoht asub Issök-Kulist otsejoones ainult 100 kilomeetri või Tjan-Šani maanteed mööda 150—160 kilomeetri kaugusel. Vahemaa on üsna väike ning seepärast võib oletada, et inimene elutses Issök-Kuli nõos juba neil kaugetel aegadel, mil järvel oli äravool Boami kuristikku.

1887. aastal avastas A. N. Krasnov Issök-Kuli nõo idaosas hulga inimese poolt tehtud joonistega kivirahne. Need joonised kujutasid ratsanikke: ühed neist olid relvastatud vibude ja nooltega, teised hoidsid käes pikki odasid ja kandsid vööl kõveraid saableid. Nende rõivad meenutasid Krasnovi kirjelduse järgi halatte. Inimesi ümbritsesid hirved, arhaarid, rebased, tiigrid, metssead ja mingisugused mammutitega sarnanevad väga suured kihvadega loomad. Kõige sagedamini kujutasid joonised tohutute kõverate sarvedega kitsi.

Kahjuks ei teinud Krasnov neist kujutustest koopiaid, vaid jättis järele ainult nende kirjelduse; seepärast on väga raske kindlaks teha, millisesse aega nad kuuluvad.

Mammud ja inimene saabliga ühel joonisel on ühendamatud: selleks ajaks, kui inimene õppis tegema relvi vasest, aga seejärel rauast, surid mammutid juba välja. Võimalik, et Krasnov nägi mammuti ja saablitega relvastatud inimeste kujutusi erinevail joonistel, kuid mammuti kujutuse olemasolu fakt Issök-Kuli ümbruses on juba iseendast huvitav.

Järgnevatel aastatel leiti Issök-Kuli nõost suurel hulgal kaljujooniseid. Enamiku joonistest paigutavad teadlased kesk- ja uude aega, kuid mõned on tehtud mõni tuhat aastat tagasi.

Tähendab, inimene ilmus Issök-Kuli rannikule ammu. Looduslikud tingimused olid siin inimeste eluks soodsad. Suhteliselt pehme talv vaheldus parajalt sooja suvega, samal ajal varustas rikas taime- ja loomariik inimest toiduga.

Niisiis, hakkasid rääkima tummad erapooletud tunnistajad — kivid joonistega.

Mis kutsus muistsel inimesel esile soovi joonistada?

Selles suhtes on olemas palju mitmesuguseid oletusi. Üks neist, küllaltki omapärane, kuid täiesti tõenäoline, kuulub ajaloolasele B. M. Zimmile.

Inimene nägi, kuidas töö muudab maailma, esemete kuju ja omadusi. Tema tahe ja soov viisid püstitatud eesmärkidele — ta võis vormitust tulekivitükist valmistada teritatud, käepärase kiilu, kivist taguda välja kirve, kinnitada puust varre külge odaotsa jne. See sünnitas inimeses usu võimalusse mõjutada ümbritsevat maailma. Kuid selle inimese kujutluste kohaselt võis ümbritsevat maailma mõjustada ka eseme koopia vahendusel, kuna koopia nii nagu originaalgi omab samuti oma hinge või on ise selle eseme hingeks, mida ta kujutab. Nii tekkis idee kujutada loomi selleks, et saavutada edu jahil. Kui haavata kiviga loomakujutust, võis loota, et jahiretke ajal õnnestub haavata ka looma ennast.

Joonistel Issök-Kuli nõos on kõige sagedamini kujutatud sikke. Miks just sikud olid jooniste armastatuimaks süžeeks, see ei ole praegu veel kindlaks tehtud.

1954. aastal avastas A. P. Okladnikov Issök-Kuli rannikul inimasula jäänused eneoliitilisest ajast — ligikaudu III-I aastatuhandest e. m. a. Kuid kõige tähelepanuväärsem leid saadi Issök-Kuli äärest 1937. aastal.

Hobusekasvatussovhoosi «Tšolpon-Ata» farmi ehitamise ajal avastasid kolhoosnikud nelja kilomeetri kaugusel Semjonovka külast järve kaldal maapõuest unikaalse muistise — kaks kultusliku tähendusega esemete komplekti. Esimeses komplektis oli ääristega ristkülikukujuline pronkslaud mõõtmetega 83×79 ja kõrgusega 26 sentimeetrit, kaunistatud jaki kujuga ning metsloomade käppi meenutavate jalgadega, pronkslamp 25×24 ja kõrgusega 28 sentimeetrit, kujukestega, mis annavad edasi sikkude võitlust lõvidega, ja pronksist kerakujuline katel läbimõõduga 57 ja kõrgusega 41 sentimeetrit vertikaalsete ja horisontaalsete käepidemetega. Teine komplekt sisaldas samasuguseid esemeid, veidi väiksemate mõõtmetega, ümmarguse lambi servadel olid pantrite kujud.

Teadlasel-ajaloolasel B. M. Zimmil õnnestus teha kindlaks, et leitud esemed kuuluvad muistsetele sakkidele, kes tunnustasid zoroastrismi ehk, teiste sõnadega, olid tulekummardajad.

Zoroastrismi õpetuse kohaselt on maailmal kaks algust: valgus või headus ja pimedus või kurjus. Headus kehasutus Ahuramazda, kurjus — Anhro-Mainju (Ahrimani) vaimuna. Zoroastrismi õpetuse kohaselt toimub maailmas alaline valguse ja pimeduse võitlus, hea võitlus kurjaga, ning see lõpeb tingimata headuse võiduga.

Selle võitluse põhiliseks pühalikult tegutsevaks vahendiks pidasid zoroastrismi austajad tuld, mispärast tuli ei tohtinud kunagi kustuda ning zoroastrismi pooldajad hoidsid vahetpidamatult põlevat tuld selleks spetsiaalselt määratud seadeldistes — ohvrialtareil. Ohvrialtar koosnes ääristega lauast, mis kujutas endast lamedat lambarasvaga täidetud nõu, ja lambist. Tulealus seisis laual. Tahti mööda läks rasv lambi torru ning tuli põles kustumatult.

Zoroastrism sündis Kesk-Aasias. Nagu näha, oli tulekummardajate kultus äärmiselt lihtne ja väljendas vahetult inimese kujutlust teda ümbritseva maailma kohta; huvitav on kultuses asjaolu, et zoroastrismi austajad vaatlesid maailma vastandlike jõudude alalises võitluses.

Leitud esemed ei too nähtavale mitte ainult sakkide uskumusi. Nad räägivad sellest, et sakid olid osavad meistrid — metallivalamises saavutasid nad igatahes suure täiuslikkuse. Ohvrialtareid kaunistavad loomakuju-

kesed on teostatud realistlikult, kunstimeisterlikkusega ja on väga ilmekad.

Teiste arheoloogiliste leidude ja vanade pärsia bareljeefide põhjal võib otsustada ka sakkide välimuse üle. Nagu juba öeldud, olid rändeluviisi harrastavad sakid suurepärased ratsanikud ja sõjamehed. «Sadulail, mida nad kasutasid, ei olnud ei kõva sõrestikku ega jalusraudu, vaid need kujutasid endast lihtsalt pehmeid, jõhvi ja villaga polsterdatud patju. Väike kerge vibu oli sellise ratsaniku käes hirmuäratavaks relvaks. Sakid-sõjamehed kandsid teravatipulisi vildist mütse, pikahõlmalisi kaftaneid ja avaraid kottpükse, mis ulatusid pehmetesse saabastesse. Peale vibu kuulus nende relvastuse hulka veel lühike mõök ja sõjakirves.» *

1929. aastal kaevasid arheoloogid M. V. Vojevodski ja M. P. Grjaznov ussuuni kääpaid Prževalski rajoonis. Nad leidsid kääpaist punase värviga kaunistatud savinõusid, raudmõõga ja rauast nooleotste katkendeid, peegli, pronksist ehtenõela, kullast ehteid. Näib, nagu poleks olnud midagi erilist, mitte mingisuguseid sensatsioonilisi leide, aardeid kullahunnikutega, kuid... arheoloogile on need leiud hindamatuist kallisvaradest palju väärtuslikumad. Need täiendasid hiina kroonikate andmeid ja aitasid lõpuks taastada ussuunide välimuse.

Ussuuni rändrahva moodustanud inimesed olid heledajuukselised ja heledasilmalised, pikka kasvu ja tugeva kehaehitusega. Ussuunid olid relvastatud raskete, luuplaatidega kaetud vibudega. Sakkide pronksist nooleotsetele tulid vahetuseks pikkade varte külge kinnitatud massiivsed rauast nooleotsad. Kuna ussuunid astusid sageli lähivõitlusse sadulast lahkumata, siis olid nende mõõgad pikad.

Raske on öelda midagi ussuuni naise kohta, kuid igatahes ei kulutanud ta vähe aega oma välimusele — kääpaist leiti peegel. Ehtenõel aga räägib sellest, et ussuunitarid kandsid nähtavasti patse, mis olid punutud ja keeratud kimpu või sõlme, mis kinnitati nõelaga.

Lõpuks, kroonikad kinnitavad, nagu oleksid ussuunid olnud eranditult nomaadid, kuid arheoloogilised leiud parandavad seda tunnistust: «Ussuunid tundsid osalt ka

* «История Киргизии», т. 1, lk. 47.

paikset eluviisi. Vildist kibitkade kõrval esines neil puust elamuid, ehitatud artšist ja tjan-šani kuusest, mis püstitati talvitumiskohtadel.»*

Siin on veel üks kroonikate ja arheoloogiliste andmete põhjal taastatud ajalooline portree.

Xuan Zang mainib, et 8. sajandil Issök-Kuli ümbruses elanud türgid «ajasid eest pea paljaks ja kandsid taga patse». Kuidas siis õnnestus täiendada seda portreed? Nõukogude arheoloogide tähelepanu köitis viide kivipuuslikele, mida asjatult otsis Xu Song ja mis seejärel leidis Golubev. Pärast Golubevi uuris neidsamu raidkujusid 1884. aastal geograaf D. L. Ivanov ja joonistas mõned neist üles, kuna ajaloolane A. V. Selivanov kirjeldas kujusid 1896. aastal. Lõpuks, nõukogude perioodil hakkas kivist raidkujude uurimisega tegelema A. N. Bernštam. Mis-sugusele järeldusele ta siis jõuab?

«Tjupi linnuse kõrval, Uitali asula juures on türgi kalmistud kivist balbalidega (kujudega). Analoogia põhjal altai mälestusmärkidega võib oletada, et need raidkujud kujutasid maetuid endid. Uitali juures avastatud meeste kujutustel on rida detaile, mis lubavad taastada nomaadisõjamehe (türgi) välimuse. Tema pea oli paljaks pügatud, nagu seda teatab juba Xuan Zang, näha on ainult osa juukseid pealael. (Selivanov räägib veel sellest, et nägi vurrudega meeste kujusid.) Mõnikord on pea kaetud kiivriga, kiivril on põiki hari, mis kaitses mõõgalöögi eest. Meeste kõrvades on näha kuplikesekujulisi kõrvarõngaid. Rõivastatud olid sõjamehed talje kohalt vöötatud lühikesse kaftanisse, kusjuures vööl rippus mõök, lühike põuenuga, mõnikord tahk ja karp piaali** jaoks. Naiste kujud erinesid selle poolest, et neil olid rõhutatud rinnad, ühel puhul aga õnnestus jälgida vähesel määral palmitsetud juukseid.***

Tutvunud eelnevalt mõningate Issök-Kuli nõo arheoloogiat puudutavate materjalidega, kujutasin loomulikult ette, et ka minul õnnestub leida midagi erakordset ja sensatsioonilist ning pärast minu leidu saab kõik selgeks. Kujutlesin, et see toimub ligikaudu järgmisel viisil...

* «История Киргизии», т. 1, lk. 54.

** Piaal — lai kõrvata teetass. (Tõlk.)

*** «История Киргизии», т. 1.

Kinnitan selga akvalangi, võtan suhu huuliku, teen kaks-kolm hingetõmmet prooviks ja sukeldun salapärase järve türkiissinistesse külmadesse voogudesse. «Puhun läbi» kõrvad ja suundun sügavamale; kümme, viisteist meetrit... Vee türkiissinine värvus tiheneb järk-järgult, muutub siniseks, nähtavus halveneb. Kuid kusagil minust paremal ilmub ebaselge tume siluett. Töötan energiliselt lestadega, ujun lähemale ja juba aiman minareti kontuure. Veel kümmekond meetrit sügavamale ja ma olen kohal... Minareti ümmargust torni palistab pitskerge idamaine ornament, millesse põimub araabia tähtedest sidekiri — lause koraanist. Lähedal võib eristada metseti varemeid. Ujun nende juurde. Otse pooleldi liiva ja muda alla mattunud seinajuures, umbes viiekümne meetri sügavusel, läigib tuhmilt mingi ese. Tõmban välja noa, kaevan palavikuliselt: õhutagavara akvalangis on lõpukorral. Ese osutub üsna suureks hämmastavalt keerulise kujuga hõbenõuks. Sel ajal hakkab tööle akvalangi minimaalrõhu näitaja: signaal selleks, et tuleb aegamööda tõusta veepinnale. Haaran kinni nõu kaelast, tõmban selle ebainimliku jõupingutusega sitkest mudast välja ja sööstan äärmise kiirusega ülespoole. Kuid poolel teel lõpeb õhk. Raske nõu tirib allapoole, kerkin hinge kinni pidades väga aeglaselt. Piinavalt vastupandamatu on soov hingata värsket õhku. Peas hakkab kohisema, silmade ees ujuvad punased ja lillad rõngad... Kuid ongi veepind! Seltsimehed tõmbavad mind paati ja seal kaotan teadvuse. Kui tulen meelemärgusele, selgub, et leban naril, kõrval aga istub ekspeditsiooni juhataja. Ta surub mu kätt ja ütleb: «Õnnitlen! Kinnitinutatud hõbenõus, mille te eluga riskeerides tõite välja järve põhjast, hoiti suurepäraseid dokumente — nad on vee alla jäänud muistsete Issõk-Kuli äärsete asulate saladuse lahendamise võtmeks. See avastus muudab täielikult vaated reale musulmani perioodil Kesk-Aasia rahvaste juures toimunud ajaloolistele protsessidele. Täna teid kodumaa arheoloogia nimel!...»

Kas pole tore?!

Loota nii kiirele ja kergele edule arheoloogias võib ainult inimene, kellel pole sellest teadusest vähimatki aimu. Kuid ekspeditsiooniks valmistudes olin ma just selline inimene. Kui ma aga jälgisin kivist raidkujude lahtimõtestamise ajalugu, väga õpetlikku ajalugu, paistis asi

mulle juba hoopis teises valguses. Arheoloogia ei tunne hiilgavaid avastusi lennult, ilma vaevanõudva kestva tööta, ta ei talu kiirustamist. Möödus sada ja veel veerandsada aastat raidkujude avastamisest Tjupi ääres, enne kui tehti täpselt kindlaks, keda kujutavad need raidkujud ja millisesse aega nad kuuluvad. Arheoloogilisi avastusi valmistatakse ette kümneid, mõnikord aga ka sadu aastaid. Geniaalne uurija Heinrich Schliemann andis kogu oma elu, et kaevata välja Homeroose Troojat. Kuid selleks ei aidanud kogu tema elust ja erakordsest energiast, tõeline Homeroose Trooja leiti alles pärast Schliemanni surma. Kümneid aastaid kaevasid ja jätkavad kaevamisi vanas Novgorodis nõukogude arheoloogid. Rohkem kui sada aastat kaevavad Lääne teadlased välja Pompeiid ja haudu Egiptuse püramiidides.

Selleks, et luua vanade rahvaste elust täpset pilti, peab arheoloog võtma ajalt tuhandeid erinevaid esemelisi jäänuseid. Kuid oleks väär mõelda, et arheoloogide töö viib ainult nende jäänuste avastamisele. Alles pärast seda, kui igäüht neist on hoolikalt uuritud, võivad nad kogusummas olla juba tunnistajad — muistsete inimeste elu eriliste asjaolude faktid. Seejuures on huvitav, et esemelised jäänused on sageli selliste elukülgede tunnistuseks, mis isendast esemeliselt ei või olla väljendatud. Esimesel pilgul kõlab see paradoksaalsena. Selguse saamiseks toome näite.

Paganlikes matusepaikades — kääpais ja kalmetes — leidsid arheoloogid kaks luustikku, mehe ja naise oma. Seejuures avastati naiseluustikul tihti vägivaldse surma jälgi. Selle alusel tehti kindlaks, et paljude paganlike rahvaste juures eksisteeris komme: kui suri mees, pidi temale järgnema ka naine — ta surmati vägivaldselt ja maeti koos mehe surnukehaga. Kuid veidi hiljem leidsid nõukogude arheoloogid matusepaiga, kus kõrvuti meeste luustikega avastati naiste ja laste luustikud. Viimastel puudusid jäljed vägivaldsest surmast. Millega seletada laste luustike esinemist koos täiskasvanute luustikega ühes ja samas hauas? Teadlased tulid järeldusele: kaugeatel aegadel määratsesid kohutavad epideemiad, tihti hävitasid need terved suguharud ja hõimud. Kui epideemia levis mingisugusesse suguharru või hõimu, hukkusid inimesed perekondade kaupa. Need perekonnad maetigi ühte kalmesse. Sel viisil tunnistavad esemelised jäänused, antud juhul erinevad luustikud ühtedes ja samades kal-

metes, inimelu erinevustest kaugetel aegadel, mis ise-
endast materiaalselt ei ole väljendatavad: esimesel juhul
jutustavad nad julmast kultuslikust kombest, teisel —
sagedastest epideemiatest, millega toleaeagsed inimesed
ei osanud võidelda.

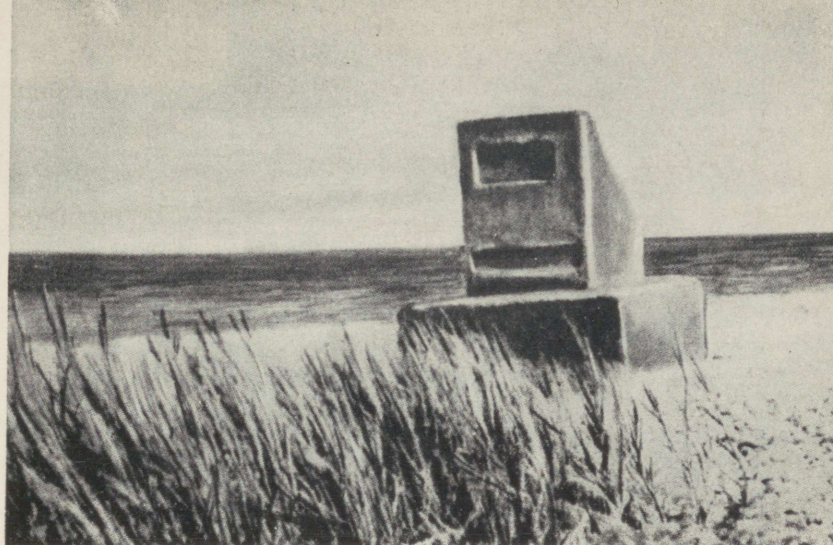
Raske on leida mullapõues muistiseid. Veel raskem on
neid leida vee all. Kuid Issök-Kuli rannikul elanud ini-
meste kõige huvitavamad muistised asuvad just järve-
põhjas. Just sellepärast panid kirgiisi teadlased juba 1956.
aastal ette uurida järve veealuseid muistiseid, kuid kat-
selist veealust arheoloogilist ekspeditsiooni õnnestus orga-
niseerida alles kaks aastat hiljem.

GERMAN PRUŠINSKI PÄEVIKUST

Ükskord avastas lugejaile juba tuttav German Pru-
šinski juhuslikult stepis Frunze lähedal, kohal, kus tehti
mullatöid, pooleldi lahtikaevatud inimese luustiku. Seda
puhastades leidis ta kolju kõrvalt kaks pronksist kõrva-
rõngast ja keerulise idamaise ornamendiga savipoti. Pru-
šinski teatas oma leiust Kirgiisia Teaduste Akadeemia
Ajaloo Instituudi arheoloogiasektorisse. Teadlased huvitu-
sid sellest leiust ning varsti sõitis kohale Ajaloo Insti-
tuudi teaduslik töötaja Pjotr Nikitovitš Kožemjako. Kae-
vamiste ajal õnnestus avastada veel ka pronksist kaela-
ehe, mille keskel asetses merikarp. Teadlased dateerisid
leitud esemed keskaega.

Kuigi German Prušinski on erialalt ehitusinsener,
innustus ta arheoloogiast. Peale selle tegeles ta allvee-
spordiga ning tegi seepärast Kožemjakole ettepaneku
organiseerida Issök-Kuli järvele veealune arheoloogiline
ekspeditsioon. Nagu juba eespool märgitud, oli selline eks-
peditsioon Ajaloo Instituudi poolt ammu kavandatud, kuid
seda teostada õnnestus alles 1958. aasta suvel. Minul isik-
likult ei õnnestunud kahjuks sellest ekspeditsioonist osa
võtta. Kuid sellest võttis osa German Prušinski. Ta andis
mulle oma päeviku. Tema loal esitan sellest päevikust
mõned väljavõtted.

*30. juuni. Kursusetöö, arvestused, eksamid — kõik on
juba selja taga . . . Täna kohtusin Ajaloo Instituudi arheo-
loogiasektori juhataja Mukaš Tohtohodžajevitš Aitbaje-
viga; tema juhatab meie ekspeditsiooni.*

Valentin Kotiku saar.

Kajaka pesa.

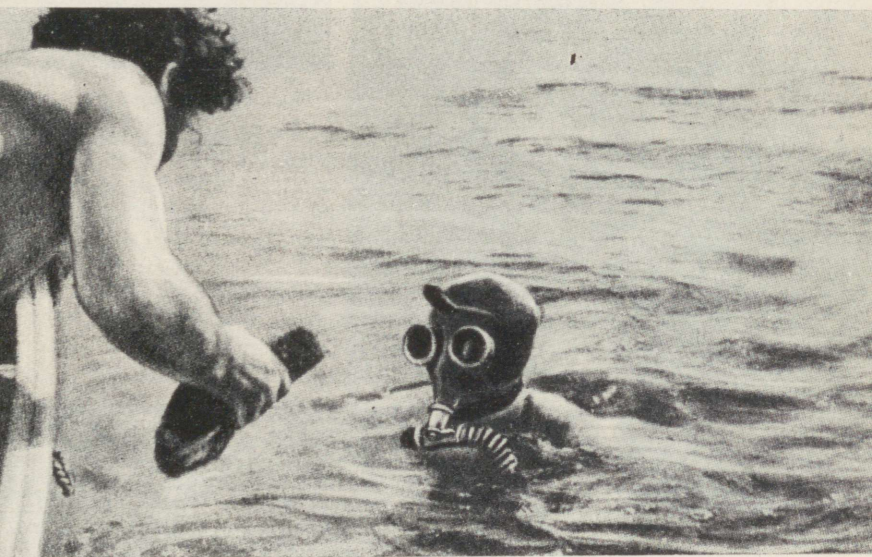
Anatoli Matijenko valmistub sukeldumiseks.

German Prušinski.

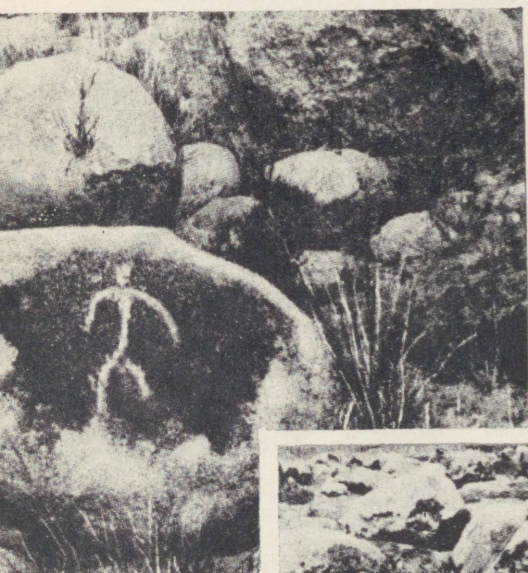

Veealused arheoloogid sukeldumise eel.

Esimene leid — telliskivi.

Joonised kividel.

Määrati kindlaks ekspeditsiooni koosseis. Peale Aitbajevi, Kozemjako ja minu on selles tuukriasjanduse instruktor, ALMAVÜ Frunze Vetelpäästejaama vanemuuker Anatoli Matijenko ning allveesportlased, Kirgiisia Riikliku Ülikooli üliõpilased Igor Žarkov ja Vladimir Pototski. Meie käsutuses on poolteisetonnine veoauto, varustusest aga kaks hapnikuaparaati, sukeldumisülikond, üks paar lesti ning minu omatehtud mask ja hingamistoru.

1. juuli. Terve päev läks pakkimisele ja teekonnaks ettevalmistamisele.

2. juuli. Kell üksteist hommikul sõitsime Frunzest välja. Rõbatšjesse jõudsim kella üheteistkümneks õhtul. Möödunud Rõbatšjest, pöördusime teelt kõrvale ja pugesime otse autos magamiskottidesse...

3. juuli. Hommik on täna suurepärase. Otsustasime liikuda Issök-Kuli põhjarannikut mööda läänest itta. Hakame küsitlema rannikuäärsete asulate elanikke, kas nad pole näinud midagi huvitavat vee all. Kui saame selliseid teateid, alustame näidatud koha uurimist.

Esimeses asulas Rõbatšjest ida pool — Toruaigõris («Hall hobune») jutustasid meile kohalikud kalurid, et laevade faarvaatrit tähistava poi lähedal on nad näinud põhjas kaht tugevasti liiva mattunud metallkatelt. See teade viis meid vaimustusse — meid haaras aardeotsimise palavik. Võtsime kalureilt paadi ja siirdusime poi juurde. Kuid ilm hakkas sel ajal halvenema: tõusis sants — see kutsus esile tugeva lainetuse. Terve tunni kulutasime pöini jõudmiseks, kuid kohale jõudes mõistsime ometi, et sellise ilmaga ei või olla juttugi veealustest otsingutest.

4. juuli. Hommikul suundusime uuesti samasse kohta. Ilm oli suurepärase, valitses täielik tuulevaikus. Esimesena sukeldus Tolja Matijenko. Seisin signaalnööri juures. Tolja viibis minutit viisteistkümmend kolme kuni viie meetri sügavusel, kuid ei avastanud midagi ja tõusis veepeinnale. Järgmisena läksin mina. Muide, on väga eba-meeldiv, kui sulle seotakse ümber keha külm, märg nõör. Nüüd seisis signaalnööri juures Igor Žarkov. See oligi minu esimene sukeldumine Issök-Kuli voogudesse...

Võimatu on kirjeldada veealuse maailma ilu ja omapärast veetlevust, seda peab ise nägema ja läbi elama!

Võin ainult öelda, et ma jään allveesportlaseks kogu oma eluks, kuni kõrge eani! Esimeste minutite jooksul vee all oli mul tunne, et otsekohe haarab keegi kinni jalgadest. Võimalik, et see tekkis läbiloetud raamatute mõjul, kus kõneldi allveesportlaste seiklustest kõikvõimalikest röövloomadest kubisevais lõunameredes. Kuid vaatamata hirmule ei tahtnud ma tõusta veepinnale ja veetsin vee all viisteistkümmend minutit. Tundsin, et signaalnööri sikutatakse tugevasti. Oma suureks kurvastuseks ei leidnud ma esimesel sukeldumisel midagi.

Seejärel sukeldusid Žarkov ja Pototski. Neil vedas: nad tõid välja kolju ja savinõu kilde. Kadestasin neid tõsiselt. Pjotr Nikitovitš ütles, et leitud esemed pärinevad nähtavasti vee poolt ärauhutud saki-ussuuni kääpaist ja kuuluvad 4.—1. sajandisse enne meie ajaarvamist.

Viibisime vee all ühtekokku terve tunni, uurisime hoolikalt läbi küllaltki suure ala poi juures, kuid mingisuguseid tunnuseid kuulsatest kateldest ei leidnud.

5. juuli. Täna sõitsime edasi. Bajetovka asunduses meil vedas: tutvusime vana kaluri Nikanor Stepanovitš Gaivoronskiga. Ta kuulas me jutu ära, käsutas kõik pikemalt arutlemata paati, käivitas mootori ja viie minuti pärast olime madaliku juures, kus järve põhjas paistis midagi mustadest poolkõdunenud palkidest katte taolist. Kalurid oskavad vee peal väga täpselt orienteeruda: nad «võtavad pagujoone» kaldale, see tähendab valivad rannikul kaks orientiiri sellise arvestusega, et orientiire ühendava kujuteldava sirge pikendus läheks üle otsitava koha vee peal.

Sukeldusin esimesena ja mõne minuti pärast leidsin järve põhjast mingisuguse suure looma luu, seejärel aga ühtejärke mitu punasest põletatud savist nelinurkset õhukest telliskivi. Mõelda ainult: minu ümber oli põhja peale laiali paisatud varandus — siin palju sajandeid lebanud ajaloolised väärtused ja ma võisin neid oma kätega võtta ja üles tõsta! Töötasin mingisuguses ekstaasis, kaotades ajatunde ja unustades aparaadi «läbi uhtumata» — jätsin hingamiskoti kogunenud süsihappegaasist puhastamata, mida tuleb teha iga kümne minuti järel. Üldse olin vee all üle poole tunni. Tulemus — sain süsihappegaasimürgituse. Juba vee all tundsin end halvasti, aga kui jõudsin paati ja me sõitsime kaldale, hakkas mul päris halb: ajas

iiveldama ja pea valutas ülivastikult... Praegu on õhtu. Mul on veidi parem. Milline rämps on need hapnikuaparaadid: unustad end veidikeseks vee all, ei täida õigeaegselt mingisugust tühipaljast instruksiooni ja juba ähvardab sind üks tuukrihaigustest. Hoopis teine asi on akvalang! Kuid neid meil praegu pole... Tuleb pikali heita. Pea valutab veel...

6. juuli. Nikanor Stepanovišt teatas, et kuu aega tagasi rebenes tal paadi küljest lahti uhiuus päramootor (praegu sõidab ta vanaga) ja palus katset teha seda välja tuua. Mootori leidis Igor Žarkov kaheteistkümne meetri sügavusel. Nikanor Stepanovišt oli meile väga tänulik.

7. juuli. Oleme juba kolmandat päeva Bajetovkas ja igapäev neist toob kaasa midagi huvitavat. Täna avastas Volodja Pototski selsamal madalikul, kus mina leidsin telliseid, vana püsttara jäänused. Ühe palgi tõmbas ta välja ja tõi veepinnale. Tema järel laskusin mina, saanud ülesande uurida järsandikku, mis algab palkidest aluse juurest... Sukeldusin täiesti põhja ja vaatasin ümber: minu ees kõrgus kuuemeetrine järsandik, selgesti oli näha üleval osa väljaulatuvaid palke. Põhjamudast veepinna poole sirutusid kahe meetri pikkused veekasvud. Hämar valgus sinises vees andis kõigele teatud muinasjutulise, fantastilise varjundi. Pärast seda, kui tõusin veepinnale ja jutustasin hingeldades muljest, mida avaldas mulle veealune maastik, hakkasid poisid minu üle nalja heitma — veidi irooniliselt nimetasid nad mind «mereromantikuks». Kuid seejärel sukeldus meie tuukeršeff Tolja Matijenko. Tolja jäi samuti imetlema veealust maastikku, nii et oleks ise, tema enda sõnade järgi, peaaegu unustanud tegemata «läbipesemise».

Üldse töötasime Bajetovka rajoonis südametunnistuse järgi: iga päev sukeldus igapäev kaks-kolm korda ja mitte kordagi ei pöördunud tagasi tühjade kätega: toodi välja hulk savinõude kilde, telliseid, keraamilisi krohvitud plaate. Nähtavasti oli siin olnud mingisugune hoone, mis kuulus muiste rikkale omanikule. Homme sõidame ida poole.

8. juuli. Täna saabusime Kamenka külla. Siin näitasid kalurid meile samuti kohta, kus nad olid põhjast saanud nõude kilde, rauast odaotsi ja teisi asju. Kui laskusin

vee alla, nägin suurt hulka savinõude kilde — siin võis neid koguda terve veoauto tüie. Kuid Pjotr Nikitovitš ütles, et kilde on juba küllalt ning et me püüaksime leida pottide sangasid: nende järgi võivad arheoloogid määrata küllaltki täpselt nõude valmistamise aja. Mul õnnestus esimesena avastada järve põhjas mingisugune pronksist ese. Kuid eelkõige uurisin hoolikalt põhja selle ümber ning alles seejärel tõstsin üles eseme, mis osutus pronkskatla jalaks. Õnnelik leid!

Kuid eriti vedas täna Volodja Pototskil — ta leidis pronksanuma! See väga tagasihoidlik ja vaikne noormees karjus rõõmust, nii et terve Issök-Kul kajas. Maha ei jäänud ka Igor Žarkov — ta tõi välja kaks odaotsa.

9. juuli. Järvel oli tugev lainetus, kuid jätkasime siiski sukeldumisi. Avastasin põhjas käsikivi, sidusin selle ümber nõõri ja poisid hakkasid muistset tööriista välja tõmbama. Eriti raskeks läks siis, kui käsikivi tuli veest nähtavale. Ta kaalus mitu puuda, kuna samal ajal lained loopisid paati veel igasse külge. Käsikivi kõrvalt leidsin samuti väikese silindrikujulise kivi, mida tarvitati viljaterade katkihõõrumiseks.

Nüüsiis, täna sukeldun viimast korda järve. Kui kahju, et juba homme pöördume Frunzesse tagasi. Muide, Aitbajev ütles, et võib-olla organiseeritakse järgmisel aastal veel üks ekspeditsioon Issök-Kulile veetalude muististe hoolikamaks tundmaõppimiseks. See oleks alles vahva!

Õhtul tegelesime eile Volodja Pototski poolt leitud anuma sisemuse tundmaõppimisega. Selle sees oli väike pronksnuga ja ese, mis õige kaugelt meenutas kääre.

Vaatlesin pronksist anumad ainiti ja millegipärast kerkis mu ette selline pilt...

Väikesed toortellistest majad asetsesid kahes reas otse järve kaldal. Neist äärimises on sepikoda. Ääsi kõrval seisab juba elatanud sepp, silitades käega habet. Ta vaatleb uut vormi pronksvaasi valamise jaoks. Mitte esimest korda ei proovi ta valada vaasi, kuid kõik ei tule tal hästi välja — nõu seinad peavad ju olema võimalikult õhukesed, kuid sepal ei õnnestu seda kuidagi saavutada: kord ei täida metall täielikult vormi, kord jäävad valusse õhumullid või augud... Mis siis nüüd välja tuleb? Näib, et kõik on arvesse võetud ja ette nähtud. Pronks ääsil tiiglis ongi sula. Sepp asub valama. Mööduvad tunnid, metall on tar-

dunud, vorm purustatud ja sepa ees seisab imeilus pronksvaas ideaalselt sileda pealispinnaga. Kauaseid ja visasid otsinguid kroonis edu! Nüüd on ta ometi saavutanud täiuslikkuse keerulises õhukese valamise kunstis. Nüüdsest peale ülistatakse Issök-Kuli valumeistreid kõigis Idamaades! Õnnelikuna oma edu üle väljub sepp sepikojast ja sammub järve kaldale; rahulikuna, türkiis-sinisena lebab see ta ees, rahu ja vaikus valitsevad tema kallastel. Aeg kaldub õhtusse. Ning alles nüüd tunneb meister, kui väsinud ta on. Ta siirdub kodu poole, et süüa oma tagasihoidlikku õhtueinet ja puhata. Kuid mis see on? Maapind just nagu võpataks ta jalge all, lööb kõikumama... Teine tõuge, kolmas... Silmapilkselt tekivad järvel lained, iga maa-aluse tõukega muutuvad nad üha suuremaks ja juba näib üks koletu laine haaravat kogu taevavõlvi. Ta liigub tumeda seinana, tagasitõrjumatult sööstab ta kalda poole, vaht keeb tema harjal ning selles pealelendavas tohutu suures kogus on nii raksatus, mürin kui ka tuhandehäälne haukumine — just nagu oleks hirmust hakanud ulguma maa ise! Kõike maha jättes, komistades, kukkudes, kisendades kiirustavad inimesed kaldast kaugemale, kõrgemale mägedesse... Ja kui värisevad, jõu kaotanud inimesed vaevalt hinge tagasi tõmmates peatuvad, siis ei näe nad enam oma rahulikku asulat; selle kohal raevutsevad tohutud valgete harjadega lained...

Võib-olla on selline ühe Issök-Kuli asula hukkamise lugu, millest võiks jutustada leitud pronksanum? Kes teab?...

10. juuli. Teel Frunzesse võttis Pjotr Nikitovitš kokku meie ekspeditsiooni tulemused. Ta ütles järgmist: Toruigõri rajoonis avastatud inimkoljud ja keraamiliste toodete jäänused on vee poolt uhutud välja kääpaist ja kuuluvad saki-ussuuni aega — 4. sajand e. m. a. Tšon-Sarõoi, Bajetovka ja Kamenka rajoonis on järve põhjas säilinud mitmesugused muistised: tellised, krohvitud plaadid, palkalus, suurte loomade luud. Nende leidude tähtsus on selles, et nad vastuvaidlematult tõendavad küllaltki arvukate paiksete põlluharijate asulate olemasolu järve põhjarannikul 9.—13. sajandil. Praegu veel väljaselgitamata põhjustel sattusid need asulad vee alla. Oletatavasti ulatus kaldajoon 9.—13. sajandil järves tunduvalt kaugemale

— nelisada kuni viissada meetrit. Spetsialistid kinnitavad, et kalda laskumine või selle üleujutamine vee poolt ei olnud seotud katastroofiga, kuna sellest pole säilinud mingisuguseid kirjalikke ja suulisi andmeid. Kuid selle põhjal ei või me praegu öelda midagi kindlat, selle saladuse lahendamine seisab tulevaste ekspeditsioonide ees...

ESIMESED LEIUD

Iga arheoloog peab olema veidi detektiiv. Täpselt samuti nagu uurija-kriminalist teeb lünklike, esimesel pilgul mitte midagi tähendavate jälgede põhjal kõigis üksikasjades kindlaks ammu toimunud sündmused ja isegi sellest osavõtnud, nii elustab ka arheoloog üksikute, aja poolt erinevatesse kohtadesse laiali paisatud inimeste materiaalse kultuuri jäänuste järgi uuesti pildi tervete hõimude ja rahvaste ajaloolisest minevikust. Nimelt seejärel ei kuulunud Issök-Kuli arheoloogilise ekspeditsiooni ülesannete hulka mitte ainult nende peamiste rajoonide uurimine, kus oli tunnuseid veealuste muististe olemasolust, vaid ka kaevamised maismaal. Kõrvutades seejärel veealuste uurimiste andmeid kaevamismaterjalidega maismaalt, võis loota täiendada vähemalt kas või osagi katkendlikest teateist muistsetel aegadel Issök-Kuli nõgu asustanud hõimude ajaloo kohta.

Varastel hommikutundidel tõusvate inimeste kohta on kombeks öelda: «Nad tõusevad koos kanadega.» Meie kohta Issök-Kuli rannikul oleks olnud õigem väljend: «Nad tõusevad koos varestega.» Meie laagri läheduses elutses tohtu hulk vareseid, kes paistsid silma oma erakordselt riiaka iseloomu poolest. Iga päev kell 5 hommikul korraldasid nad selliseid skandaale, mis tegid magamise võimatuks ning tuli üles tõusta.

Ekspeditsiooni tööpäev algas kaevamistega maismaal ja kestis kuni pärastlõunase leitsakuni.

Meie laagri ümbruses oli suur hulk kalmeid. Suuremas osas kujutasid nad endist väikesi künkaid pooleldi maasse mattunud ümmarguste kivide hunnikuga tipul. Harvem kohtas teist tüüpi kalmeid — kiveringiga ümbritsetud vaevaltmärgatavaid kühme. Kiveringi läbimõõt ulatus mõnikord kuni kahekümne sammuni, siin puhkasid nähtavasti suursugused ja rikkad surnud.

Arheoloogide töö on üldse raske, vaevanõudev ja tänamatu. Issök-Kuli põhjarannikul mitmekordistas raskusi veel asjaolu, et maapind koosneb siin jämedast liivast vaheldumisi kruusa ja kõige mitmekesisemas suuruses rahnudega — väikestest kividest kuni tüsedate kaljupanadeni. Labidad, kirkad ning ketmenid nürinevad ja muutuavad hambuliseks ühe tööpäeva jooksul, iga päev tuleb neid teritada. Peale selle ootab arheoloog suuremalt osalt kurvastus: kalme osutub riisutuks. Sellisel juhul on maetu luustik ilma koljuta.

Kuid ikkagi kannavad kannatlikkus, töö ja higi kõrvetava Issök-Kuli päikese all vilja. Nädal aega pärast ekspeditsiooni töö algust leiti kalmeist neli põletatud savist nõu, mis olid valmistatud potikedral. Need nõud olid kujult midagi supitirina ja poti vahepealset ning niivõrd hästi säilinud, et Tolja Matijenko tegi ettepaneku kasutada neid nende otsese otstarbe kohaselt — sööginõudena, kuna esialgu ei jätkunud taldrikuid ekspeditsioonist osavõtjate jaoks.

Kahes kohas kohtasime rahnudest ilma igasuguse sidematerjalita laotud piirdeaedu. Kõige tõenäolisemalt kaitsesid tarad põlde või puuviljaaedu kariloomade eest. Tarad liitusid elamute varematega. Tähendab, siin oli asula või, nagu väljendavad arheoloogid, paikset tüüpi elamutekompleks; see kuulus 10.—11. sajandisse.

Õhtu eel siirdusime «Osmanil» ja «Marinkal» veealuste uurimistööde kohale. Järvel valitses täielik tuulevaikus. Hämmastas Issök-Kuli vee läbipaistvus — kümne-kahesteistkümne meetri sügavusel oli selgesti näha järve põhi, kohati kaetud kruusaga, kohati liivaga, kasvanud täis kõige mitmekesisemaid veetaimi. Samas ujusid väikesed osmani- ja marinkamaimude parved.

Lahest, mille kaldal asetses meie laager, liikusime kilomeetri ümber edela poole, tillukese saare suunas. Juba kaugelt oli näha, et saarekese kohal tiirleb kajakas — vaikselt õhus kandus kaugele tema kähed, kurblik karje. Sedamööda, kuidas meie paadid lähemale jõudsid, kises kajakas üha sagedamini ja katkendlikumalt, ta ilmutas selgeid rahutuse tunnuseid. Kui maabusime saarel, saavutas kajaka ärevus haripunkti: nüüd tiirles ta otse meie peade kohal ja tõi vahetpidamatult kuuldavale ärevaid karjatusi.

Saar osutus üleni kaetuks kruusaga. Ta ei tõusnud

veest kõrgemale kui pool meetrit, pindalalt aga hõlmas vaevalt poolsada ruutmeetrit. Saare keskel asus midagi, mis ei olnud ei järv ega soo, kahelise paadi suurune ala, mis oli kaetud küllaltki kõrge tiheda kõrkjastikuga. Selle kõrval kõrgus aga väike mälestussammas, korratult laotud tavalistest tellistest ja värvitud roheliseks. Mälestussambale oli ebakindla lapsekäega püüdlikult kirjutatud «Pioneerile—partisanile Valentin Kotikule».

Hiljem sain teada, et selle tagasihoidliku mälestusmärgi püstitasid 1958. aasta juunis pioneerid Kirgiisi rikastamiskombinaadi laagrist «Tšaika» ja andsid saarele Valentin Kotiku nime.

Noor rahvatasuja, partisan Valja Kotik sai kangelasurma lahingus fašistidega Ukraina linnakeses Izjaslavli all. Pärast surma anti talle Nõukogude Liidu kangelase aunimetus.

Kuni tutvusime saarega, ei lakanud kajakas meie kohal kisamast ja tiirlemast. Mõtlesin, et selline erutus pole asjatu, nähtavasti asus saarel tema pesa. Nii see ka oli: oleksin sellele peaaegu peale astunud, niivõrd hästi oli see peidetud. Ja mitte kõrkjates, vaid saare kõige lagedamal kohal, otse kruusal, kuidagimoodi kokku pandud kuivanud kõrkjate ja okste vahel lebas kaks täpilist muna, mis värvilt ja suuruselt ei erinenud millegi poolest naabruses lebavaist ümmargustest kivikestest. Suur on looduses kohanemisvõime, dikteeritud elu võimsa jõuga!

Saarel liikusime aeglaselt neeme poole, kus asub laager «Tšaika». Saare ja neeme vahel on madalik. Kõige sügavamates kohtades pole siin vett üle kahe ja poole meetri. Madalikul lebab hulk savinõude kilde, põletatud savist nelinurkseid telliseid, paistavad poolkõdunenud puupostid.

Räägitakse, et kohalikud elanikud on leidnud madalikult selliseid telliseid, millel on lapsejala või koerakäpa jäljendid.

Kujutasin endale ette, kuidas muistne pottsepp asetas savitellised enne põletamist maha kuivama, ise aga läks töökotta. Ning töökoja nurga tagant jookseb välja vilgas sarnaka mongoli näoga paljasjalgne poisike, hoides käes lambakonti. Tema järel kihutab karvane peni. Poiss narrib koera kondiga, tõstes selle kõrgele üles. Peni hüpleb, püüdes haarata maitsvat suutäit. Poisike kaotab hetkeks tasakaalu, koer sööstab võrukaelale peale ning mõlemad

kukuvad maha selles kohas, kus kuivavad tellised. Kära peale jookseb töökojast välja pottsepp ja ähvardab poissi. Poiss ja koer hüppavad jalule, selle juures astub nii üks kui teine juhuslikult toorestele tellistele. Meeleheites laiutab pottsepp käsi, poiss ja koer kaovad, kuid lapse jala ja koera käpa jäljendid jäävad pehmesse savisse, pärast tellise põletamist sööbivad sellesse aga sajandeiks. Nii jätab elu kõikjale oma kustumatu jälje! Ei, arheologia ei ole teadus kivistunud minevikust. See on võluteadus, mis äratas surmast elu!

Kinnitasin maski pähe ja lestad jalga ning sukeldusin otse paadist. Esimesel hetkel vesi «põletas» mind, kuid harjusin kiiresti ja mõne minuti jooksul tõin põhjast välja kolm või neli täiesti tervet tellist. Seejärel sattus mu kätte üsna suur sõrmepaksune kild mingisugusest nõust. Killu järgi ei saanud määrata, milline oli olnud selle nõu kuju. Selge oli ainult see, et ta oli valmistatud potikedral.

Nädal aega pärast töö algust avastasime oma laagri lähedal madala mullavalli. Ühes kohas kaevasime selle valli läbi — lõikasime selle läbi, nagu ütlevad arheoloogid. Kaevand paljastas lõikelt trapetsikujulise kanali, laiusega kahe meetri ümber, mille seinad olid hoolikalt kaetud keskmises suuruses kivirahnudega. Otsekohe näisid mulle kummalisena kaks asjaolu: see, et kanal ei olnud kaevatud maasse, vaid oli rajatud maapinnale ja ümbritsetud valliga ning see, et kanal oli kogu ulatuses kinni aetud. Kui vallutajad tahtsid sõjakäigu ajal kanali purustada, kas nad siis tõepoolest ajasid selle mulda täis? See on ju tohutu töö, võib-olla mitte väiksem kui see, mis kulutati kanali ehitamisele. Kas ei oleks olnud lihtsam purustada kanali seinad mõnes kohas selle ülemjooksul? Ei, miski siin ei klappinud.

Kord hommikul, võtnud kaasa fotoaparaadi, suundusime German Prušinskiga Kungei Alatau jalamile. Mulle oli mitmel korral räägitud, et selles rajoonis on palju kaljujooniseid. Tahtsin nendega tutvuda ja neid pildistada. Umbes kolme kilomeetri kaugusel kaldast algas suurte rändrahnude vöönd — jääaegse moreeni jäänused. Enamik kive oli «päevitunud». «Päevitust» kividel kohtab kõige sagedamini kõrbelistes maakohtades. Geoloogid

nimetavad seda kõrbepäevituseks või kaitsekoorikuks. See tekib raua ja mangaani hapendühendite sadestumise tagajärjel. Need hapendid kanduvad kivi pinnale niiskusega, mis tõuseb üles kapillaarlõhede kaudu. Kõrbepäevitus esineb alla millimeetri kuni mõne millimeetri paksusega. Piisab lõõgist teise kiviga vastu «päevitunud» külge, ning «päevitus» murdub lõõgi kohalt lahti ja järele jääb valge laik. Seda omadust panid tähele Issök-Kuli ümbruse muistsed asukad ja kasutasid kivide «päevitunud» osi lõuendina oma kunstiliste katsetuste jaoks, kusjuures kogu rändrahnude vöönd muutus aja jooksul «pildigaleeriiks».

Loomade — sikkude, põtrade, kaamelite, koerte, huntide ja madude kujutused on reeglina teostatud üpris primitiivselt profiili ja silueti kujul. Siiski kohtab ka küllaltki täpselt tehtud siluette, on ka terveid joontehnikas lahendatud jahistseene; viimased kuuluvad hilisemasse aega. Kuid kõigi kujutuste juures on tähelepanuväärne suurepäraselt edasi antud liikumise dünaamika.

Ühel kivil oli tagasipööratud sarvedega sikk kujutatud eriti meisterlikult. Suunasin fotoaparaadi kivile. Sel hetkel tõusis objektiivi ees üles sooja õhu juga, kõik esemed, mis selle taga paistsid, hakkasid värelema ning sikk kivil oleks nagu liigutanud jalgu. . .

Õhtu lasku järverannale. Mäetippudelt sirutusid itta lillad varjud. Suurel rändrahnul seisis inimene pikkade, tahapoole heidetud juustega. Tema keha kattis omapärane leopardinahast mantel. Parem käsi laskus alla puusa kõrvale, peopesa surus lühikest okslikku keppi. Vasaku käe oli inimene tõstnud varjuks sügaval asetsevaile silmadele. Tähelepanelikult vaatas ta kaugusse: seal sõi kitsekari, hiljuti veel täiesti metsik, tema poolt suure vaevaga taltutatud. Oli aeg koguda kari ja ajada see ööseks karjaaeda.

Midagi naeratusetaolist ilmus ürgaegse lamburi rangete näole: praegu jälgis ta võimast iludust sikku — karja juhti. Sikk oli nagu inimenegi roninud suurele kivile ja tardunud uhkelt tõstetud peaga, mida kroonisid tohutud kõverad sarved. Inimene teadis, et kui sundida juht minema karjaaeda, läheb kogu kari tema järel.

Karjus otsustas juba siirduda karja juhi juurde, kuid tardus äkki. Selle koha lähedal, kus seisis sikk, tuli kord nähtavale, kord kadus kivide taha pantri kirju nahk. Ini-

mene avas laialt suu ja, paljastanud suured kollakad hambad, tõi kuuldavale võimsa kurguhääle karje, mis sarnanes rohkem röövloomade möirgamise kui inimese häälega. Järgmisel hetkel hüppas ta kivilt maha ja jooksis juhtsiku poole.

Laugjat tasandikku katvad arvukad rändrahnud ei lasknud inimesel näha, mis toimub sikuga, ta märkas ainult, et kivi, kus seisis juhtsikk, oli nüüd tühi. Äkki inimene peatus, tõstis kirve ja heitis selle kohutava jõuga ettepoole. Lõigates vilistades õhku, joonestas kirves hiiglasliku kaare ja lambur nägi, kuidas võpatas pantri paindunud keha, mis oli just nagu kokku kasvanud siku kehaga. Panter hüppas siku seljast maha, tõi kuuldavale surmaeelse möirge ja jäi maha prantsatades liikumatult lebama.

Karjus jooksis siku juurde. Loom oli juba lakanud hingamast, lõhkirebitud kõrist voolas veri, kõrval aga lebas siruli purustatud peaga panter.

Inimene kükitas ja vaatas kaua karja juhi kangestunud keha. Inimese nägu jäi liikumatuks — ta ei osanud veel väljendada tundeid miimikaga, kuid tema silmad olid täis kurbust. Ta tõusis, tõukas pantri laipa raevunult jalaga ja tegi mõned sammud kõrvale, et tõsta üles kirves.

Kirves lebas suure rändrahnude kõrval ning karjakasvataja ja jahimehe tähelepanelik pilk märkas tumedal, «päevitunud» kivipinnal heledat kriimustust. Varem ei olnud ta selliseid kriimustusi kohanud. Inimene tõstis kirve, lõi sellega vastu kivi — löögikohale ilmus hele täpik. Veel üks löök — ja veel üks täpik. Inimene jätkas kergete löökide andmist vastu kivi: juba ilmusid kõverad sarved, pea, keha ja lõpuks jalad, liikuvad jalad — ja siis elustus kujutus! Siku hing kehastus tema kujutuses kivil.

Oli juba peaaegu täiesti pime, kuid lambur seisis ikka veel vaadeldes oma joonist ja püüdes selgust saada — mis siin on toimunud? Tema, inimene, oskas kutsuda ellu hukkunud looma hinge. Kas ei või see hing aidata tal kaitsta karja?...

Koha lähedal, kus pildistasime kaljujooniseid, kohises väike mägiõõske. Läksime Germaniga selle juurde, et puhata ja janu kustutada. Seal kohtasime kirgiisi lamburit, kes karjatas kolhoosi lambaid. Tutvusime: lamburi nimi oli Berdalõ Jazov. Saanud teada, et oleme veealu-

sest arheoloogilisest ekspeditsioonist osavõtjad, teatas Jazov uhkustundega, et poisikesena oli temagi mingisugusel määral veevaluste uurimistega tegelnud. Esimestel aastatel pärast revolutsiooni oli kohalikul elanikkonnal suur puudus ehitusmaterjalist. Kogu Issök-Kuli rannikul ei ole ju metsa, majad ehitatakse siin põletamata samaantellistest*. Seinu võib sellistest tellistest veel ehitada, ent kuidas teha ahju? Ja siis proovis keegi ehitada ahju järvepõhjust väljatoodud nelinurksetest tellistest, mille olemasolust kohalik elanikkond teadis juba ammu. Ahi tuli hästi välja! Sellest ajast peale sai tavaks, et Bajetovka elanikud saatsid järvele poisikesi, kes sukeldusid ja tõid järve põhjust välja telliskive igasugustes kogustes.

«Meil on praegu Bajetovkas kõigis majades ahjud ehitatud neist tellistest. Üks inimene leidis järvest savitorud ja kasutas need ära sauna ehitamisel,» lõpetas Jazov.

«Kas te leidsite veel midagi järve põhjust?» küsisin.

«Muidugi. Neeme kõrval, kus praegu asub laager «Tšaika», nägin seina samasugustest tellistest. Minu naaber Ivan Ussatšenko tõi aga hiljuti põhjust välja džergõltšaki.»

«Mis asi on džergõltšak?»

«Noh, kivid... millel viljaterasid puruks hõõrutakse.»

«Käsikivi?»

«Just-just, käsikivi.»

Kõik see oli erakordselt huvitav. Püüdsin Jazovilt veel välja pigistada mõnd sensatsioonilist teadet, kuid rohkem tal midagi huvitavat jutustada ei olnud. Huvasti jättes küsisin täiesti juhuslikult, kuidas kutsutakse jõge, mille kaldal me istusime.

«Tšon-Koisu,» vastas Jazov.

«Mida see tõlkes tähendab?»

«Suur lambavesi.»

«Lambaallikas,» täpsustas German.

«Siin lähedal on veel Orto-Koisu — keskmine lambavesi ja lihtsalt Koisu,» lisas Jazov.

Neile nimetustele ei omistanud ma mingit tähendust ja ainult harjumuse pärast kirjutasin nad õhtul oma päevikusse. Kuid hiljem läks neid mulle väga vaja.

* Samaan — põletamata tellis sõnniku, õlgede, hobusejõhvi jm. kiudainete lisandusega. (Tõlk.)

Sain ajalehelt «Lesnaja promõšlennost» ülesande kirjutada lühike artikkel Tjan-Šani metsakasvatajatest. Juhuslikul autol jõudsin Prževalskisse, sealt aga Kirgiisi metsajaama Teplokljutšinski katsemajandi territooriumile. Siin õnnestus mul tutvuda jaama direktori, põllumajandusteaduste kandidaadi Pjotr Aleksejevitš Ganiga. Palju huvitavat jutustas ta mulle tjan-šani kuusest, võimsast ja sihvakast puust, asendamatu mägilooduse valvurist. Kuusk kasvab tuhande kuuesaja kuni kolme tuhande kaheaja meetri kõrgusel merepinnast ja omab erakordselt arenenud juurestikku, mis peab suurepäraselt kinni pinnast nõlvadel. Kuid kahjuks kasvab ta väga aeglaselt — keskmiselt poolteist meetrit kahekümne aasta jooksul. Viiekümne-kuuekümmet meetri kõrguse hiiglase kasvamiseks on vaja aastasadu. Nüüd seisab metsakasvatajate ees ülesanne — leida tjan-šani kuuse «kasuõdesid» — uusi puuliike, mis peavad haljastama Kungei paljad, peaaegu metsata nõlvad. Juba praegu on suurepäraselt aklimatiseerunud ja kodunenud mänd, lehis ja kask. Vestluse lõpus ütles teadlane:

«Mul on teile palve: te räägite, et teie arheoloogide veealune ekspeditsioon avastas Issõk-Kuli põhjarannikul uppunud muistses asulas vee all palkaluse jäänused.»

«Mitte ainult aluse, vaid ka midagi vaiade taolist.»

«Millisesse aega kuulub leid?»

«Ligikaudu 14. sajandisse.»

«Erakordselt huvitav! Tooge mõned palgid meile. Nende järgi võime määrata puude liigi ja ... mõistate?»

«Paistab, et jah... Võib teha kindlaks, millised puud kasvasid Kungei Alataul mõnisada aastat tagasi.»

«Täiesti õige. Ja kui see ei ole ainult tjan-šani kuusk, siis osutub teie leid meile, metsakasvatajaile, väga kasulikuks. Võimalik, et Kungeil võib kultiveerida ka veel teisi puuliike.»

Surudes mu kätt naeratas Pjotr Aleksejevitš ja lisas: «Kes teab, võib-olla saavad veealustest arheoloogidest tjan-šani kuuse õdede perekonna täienemise «süüdlased»? ...»

Tagasiteel tabas mind paduvihm, mis ei lakanud mitu tundi. Mööda Kungei Alatau lõunanõlvu voolavad väikesed ojad muutusid kiirevoolulisteks kohisevateks sogas-

teks jõgedeks; nad kandsid kaasa lahtikistud põõsaid ja keerutasid põhjas suuri rändrahne. Paljudes kohtades voolas vesi üle maanteetammi ja jättis siin maha tublisti veerandi meetri paksuse uhtsavi- ja liivakihi. Kui vihm lakkas ja vesi alanes, paljanesid sel aastaajal tavaliselt kuivanud jõgede jäärakud ja sängid, mis olid ääreni täidetud uhtliiva, savi ja kividega. Ühes kohas, kus jõgi langes järve, oli kujunenud isegi uhtmaterjalist saar. Ja korrapealt meenus mulle meie poolt lahtikaevatud kanal. Piisas kolmest-neljast sellisest tugevast vihmahoost, et täita kanali sängi ääretasa. Tähendab, seda kanalit ei purustanud keegi. Millalgi lakati seda lihtsalt kasutamast ja perioodiliselt puhastamast, vihmavesi aga tegi oma töö ja muutis kanali mullavalliks.

Ent miks rajati kanal maapinnale, miks ei kaevatud seda maasse? Mida rohkem mõtlesin, seda rohkem hämmastas mind muistsete ehitajate ettenägelikkus. Sest kui kaevata kanal maasse, siis ummistab juba esimene vihm selle uhtmaterjaliga — vihma ajal kujunevad arvukad ojad langevad vältimatult kanalisse. Maapinnale rajatud ja mõlemast küljest mullavalliga piiratud kanalit aga selline oht ei ähvarda. Mis puutus selle jõe veesse, mis toitis kanalit, siis nähtavasti suleti kanal vihma ajal ning sel viisil ei võinud ka jõeveed ummistada kanalit uhtmaterjaliga. Lihtne ja kindel!

Laagris ootasid mind ees erutavad uudised. Ühe päeva leiti järve põhjast Kurskoje küla rajoonis kivist džergõltšak üllatavalt täpselt lihvitud hõrdepindadega ja täiesti terve kahe-kolmeliitrine savinõu käepideme ja valamisnokaga. Valentin Kotiku saare juurest tõid meie allveespordlased välja mõned roheline ja sinise glasuuri jälgedega tellisetükid, poole meetri suuruse nelinurkse telliskiviplaadi ja krohvitud plaate reljeefse geomeetriselise ornamendiga. Kuid kõige rohkem vedas German Prušinskil, kes avastas saare ja neeme vahel, kaldast paarisaja meetri kaugusel umbes kahe ja poole meetri sügavusel tellistest laotud müüri osa.

Järgmisel päeval, niipea kui ilm muutus ilusaks, sõitsin koos Tolja Matijenko ja Prušinskiga lestade, maskide ja hingamistorudega varustatult «Osmanil» leiukohale. Müüri juures kõikus poi ja ta oli ülalt suurepäraselt näha. Kannatamatusest põledes varustasin end lestade ja maskiga ning sukeldusin...

Põhjas kõrgus osa müürist täpselt samasugustest tellistest, mida olime hulganisti välja toonud ja millest Bajetovka elanikud ahjusid ladusid. Loendasin seitse kihti telliseid, tõusin veepinnale, kogusin õhku, sukeldusin uuesti ja hakkasin tähelepanelikult uurima iga meetrit müürist. Ülalt kattis seda niinimetatud karplubjakivi ehk korjažnik — lubjakivitufi anorgaaniline sete. Telliste vahel haigutasid sügavad lõhed, nähtavasti oli vesi aja jooksul uhtunud ära osa sidematerjali. Neis lõhedes peitusid nüüd väikesed pardkalad — sardiinisuurused kalakesed. Kartlikult piilusid nad välja oma pelgupaigast: lestadega kolelise ilmumine kutsus neis esile terava uudishimu.

Müür suundus läänest itta ja oli umbes viie meetri pikkune. Selle läänepoolses osas olid säilinud nurga jäänused, sein pöördus siin lõunasse, kuid lõuna suunas osutus ta täielikult purustatuks kuni vundamendini. Müüri idaserva juures märkasin aga mingisugust silindrikujulist, tihedalt karplubjakiviga kaetud piklikku seinast väljaulatuvat osa. Kogusin uuesti õhku ja sukeldusin. Haaranud kätega kinni nimetatud ehitusjäänusest, heitsin ettevaatlikult põhja pikali, püüdes mitte üles ajada muda. Nüüd nägin ümmargust avaust — silindrikujuline lisand osutus mitte millekski muuks kui tihedalt vastu seina ulatuva toru osaks. «Veejuhe!» välgatas oletus läbi pea. Ja nagu selle kinnituseks märkasin veidi kaugemal ja pooleldi liiva mattunult lebavat savitoru osa.

Kui toru toodi veest välja, siis selgus, et selle üks ots oli laiem ja omas seesmise keermega, kitsamal otsal oli aga selgelt eristatav väline keere — hämmastavalt täpne sobitamine! Toru oli suurepäraselt säilinud, tema sisemine läbimõõt oli 20 sentimeetrit ja pikkus pool meetrit.

Niisiis, mingisuguse ebahariliku ehituse jäljed olid käes. Mis ehitus see aga oli, kellele ta kuulus?

Mul oli kaasas P. P. Semjonov-Tjan-Šanski raamat «Reis Tjan-Šani aastail 1856—1857». Issök-Kulile pühendatud peatükist ilmnes, et kuulus reisija tundis Ibn Arabšahi ja Muhammed Haideri teateid järvel kindlusega saare olemasolust. Semjonov sai kohalikelt elanikelt teada ka vee alla kadunud varemeist ning talle näidati ka nende ligikaudset asukohta. Semjonov kõneleb selle alusel:

«Vastandades neid teateid (araabia ajaloolastelt ja kohalikelt elanikelt), ei ole mul põhjust nende õigsuses

kahelda ja ma jõuan järeldusele, et kõik kolm käivad ühe ja sama saare kohta, mis eksisteeris ja hoonestati 14. ja 15. sajandil ning mis kadus koos oma ehitustega järve voogudesse pärast 16. sajandit. Kus siis võis asuda selline saar? Kahtlemata Issök-Kuli idapoolses, madalamas osas, kuna ta ei olnud mäelise tekkega, vaid kokku uhitud; sellisel juhul tuleb tema asukohaks pidada karakirgiiside poolt osutatud Karaburuni neeme veealust pikendust. Kinnitust sellele, et saar oli kokku uhitud ja ümbritsetud madalast veest, leian selle järveosa nimetusest, kus asus saar — «Koisu», mis tähendab «lambavesi».

Jõudnud selle kohani, kargasin püsti nagu ussihammustusest. «Koisu» — seesama nimetus, mille teatas mulle Jazov! Edasi kirjutab Semjonov:

«Koisu nime kohtab Kesk-Aasias sageli ning alati tarvitatakse seda selliste madalate ja vaiksete vete kohta, millest lambad võivad kergesti läbi minna. See on õigupoolest lambakoole.»

Kõik Semjonovi järeldused olid väga loogilised ja õiged. Kuid viimane, mis puudutas saare asukohta, äratas kahtlust. Teatasid ju kirgiisid Semjonovile ainult koha nime, kus pärimuse järgi oli asunud saar kindlusega, kuid kus selline koht asub, seda nad talle ei näidanud. Maakoht aga, mida külastas Semjonov — Karaburuni neem —, ei kandnud, niipalju kui on teada, mitte kunagi Koisu nime ning Semjonov omistas selle madalale veele, tuginedes sellele, et taolist nimetust kohtab Kesk-Aasias tihti, kasutatuna madala ja vaikse vee kohta. Juhtus see sellepärast, et Semjonov külastas ainult järve kõige idapoolsemat osa praeguse Prževalski lähedal ja kõige läänepoolsemat osa tänapäeva Rõbatšje rajoonis. Põhja- ja lõunarannikut ta aga ei uurinud, ja seepärast võis talle olla teadmata põhjarannikul kolme Koisu nime kandva mägiõie olemasolu, millest mulle jutustas Jazov. Ta ei võinud ka seda teada, et nende jõgede suudmete vahel on madalik, mis lõpeb väikese saarega. Sel viisil osutus Semjonovi oletus kindlusega saare asukoha suhtes väheusutavaks. Kas ei ole usutavam, et saar kindlusega asus kolme jõe läheduses, mis kandsid Koisu nime, millest tingituna ka kogu lähem ümbrus sai samasuguse nimetuse?

Ekspeditsioon jõudis lõpule, oli aeg teha kokkuvõtteid, õigupoolest tuli seda teha mõlema aasta kohta kokku.

1958. aasta ekspeditsioon avastas Kurskoje ja Bajetovka asula rajoonis järve põhjas hulga savinõude kilde, terveid ja purustatud põletatud savitelliseid. Leitud esemete järgi oli kerge kindlaks teha, et antud kohas oli eksisteerinud mingisugune asula. Seepärast koondas 1959. aasta ekspeditsioon oma tähelepanu samale kohale ning siin toimusid kõige hoolikamad otsingud vee all ja rannikul. Kuid me ei piirdunud ainult selle rajooniga. Ekspeditsioon uuris peaaegu tervet Issök-Kuli põhjarannikut Toruaigõrist Oitalani, rohkem kui poolteisesaja kilomeetri ulatuses, kusjuures veealuste otsingute kõrval tehti paralleelselt kaevamisi maismaal. Mida siis õnnestus kindlaks teha?

Rannikuvööndis Toruaigõrist Bajetovkani (s. o. läänest itta) esineb vee all peaaegu kõikjal keraamilise materjali fragmente. Eriti palju on neid Ornoki ja Bajetovka vahel. Tširpõktast kuni Bozterinovkani kohtab vee all puid — kände ja vaiu. Grigorjevka ja Ananjevo vahel toodi veel möödunud aastal järve põhjast välja rauast oda- ja nooleotsi ning pronksanumate katkendeid, samas avastati järve põhjas suur hulk inimeste luid. Lõpuks, Tšon-Sarõoi asula rajoonis tehti kaevamistöid üsna suurel linnusel. Seal leitud hoonete vundamentide tellised ja nõude kilud langevad kujult ja valmistamisviisilt täielikult kokku Bajetovka rajoonis järve põhjast välja toodud analoogiliste esemetega.

Millest räägivad kõik need leiud? Eelkõige võib juba praegu väita, et Issök-Kuli põhjarannikul oli selle türgi hõimude asustamisperioodil küllaltki arvukalt asulaid. Rõhuv osa elanikest oli seejuures juba paikse eluviisiga. Paiksuse tõendiks on koduste tarbeesemete valmistamise kõrge kultuur: enamik keraamilistest nõudest on valmistatud potikedral ja põletatud ahjudes suure meisterlikkusega, nende seas esineb glasuuriga kaetud nõude katkendeid. Hooned ehitati põhjalikult, keeruka tellisekattega, kuna esineb kolmesuguseid telliseid: suuri ruudukujulisi — õieti plaate, väiksemate mõõtmetega ruudukujulisi ja piklikke, mis kujult meenutavad tavalisi kaasaegseid telliseid. Küllaltki laialdaselt kasutati ehituseks ka mitme-

sugust liiki puid. Sellest, mis liigid need olid, teatas meie Pjotr Aleksejevitsš Gan, kellele saatsime proovid. Esialgu õnnestus kindlaks teha kolm puuliiki: tjan-šani kuusk, artša ja hõbepaju. Tähendab, otšustades vee all avastatud vaiade ja puust sillutiste järgi olid põhjarannik ja Kungei Alatau lõunanõlvad võib-olla muistsetel aegadel rikkamad taimestiku, eriti ehituseks sobivate suurte puude poolest.

Niisiis, on tehtud kindlaks, et perioodil 8. ja 15. sajandi vahel oli Issök-Kuli põhjarannik asustatud piirkonnaks, selle elanikud aga olid oma aja kohta kõrge kultuuri kandjaks.

16.—17. sajandil olid Issök-Kuli nõo elanikud osavad hüdroseadmete ehitajad: ekspeditsiooni tööalguses avastatud muldvall või arõkk ja seejärel leitud samasugused vallid (kokku kümnekonna ümber) Koisu ümbruses olid veskitele vee andmise kanaleiks.

Mida aga kujutas endast meie poolt vee alt leitud müür? Kas ta oli omal ajal Timuri käsul püstitatud palee osa või oli viimase asupaik teises kohas — järve idaosas, nagu seda oletas P. P. Semjonov-Tjan-Šanski?

Peab ütleva, et ekspeditsioon avastas järve idaosas arheoloogilist materjali, mis nagu kinnitaks Semjonovi oletust.

Sõitsin mõneks päevaks Frunzesse ja sukeldusin üle pea kõikvõimalike Issök-Kuli puudutavate dokumentide uurimisse.

G. A. Kolpakovski töös «Issök-Kuli järvest leitud vanimatest ehitustest» on öeldud: «Issök-Kuli järve põhjapoolsel küljel, sellesse suubuvate 2. ja 3. Koisu jõe suudmete vahel, kaldast ühe sülla kaugusel, umbes ühe arssina sügavusel on näha põletatud tellistest ehituste jäänu- sed...» Kuid mis on 2. ja 3. Koisu? Võib-olla on järve põhjarannikul mitu kohta Koisu jõgedega?

Täpsed andmed Koisu jõgede asukohast annab akadeemik V. V. Bartold töös «Aruanne teaduslikul eesmärgil sooritatud sõidust Kesk-Aasiasse»: «Mis puutub veealustesse varemetesse järve põhjakaldal, Koisu jõgede suudmete juures, Tšoktali ja Tšolpon-Ata jaama vahel...» jne. Lõpuks ometi: Jah, just nende jaamade vahel, mis praegu on muutunud kuurordilinnakesteks, töötaski ekspeditsioon, just siin leiti müüri jäänu- sed. Tõsi, Tšoktali ja

Tšolpon-Ata vahel on käesoleval ajal veel kolm asulat, kuid ei tohi unustada, et akadeemik Bartold külastas Issök-Kuli kuuskümmend viis aastat tagasi, sel ajal aga neid kolme vene nimetusi kandvat asulat — Kurskojet, Bajetovkat ja Dolinkat ei olnud veel olemas.

Lõpuks tutvusin ajaloolase P. P. Ivanovi tööga «Materjale Issök-Kuli nõo arheoloogia kohta»; ta korraldas siia ekspeditsiooni 1927. aastal. Ivanov avastas veealusel madalikul peaaegu kõik selle, mida meiegi, välja arvatud müür. Ivanov teostas vaatlusi paadist, Issök-Kuli veetase oli siis meetri-kahe võrra kõrgem ja see lõi loomulikult täiendavaid raskusi. Ivanovil õnnestus siiski näha ruudukujuliste tellistega sillutatud põranda jäänuseid. See põrand oli nähtavasti meie ekspeditsiooni ajaks kas purustatud järve lainete või välja korjatud kohalike elanike poolt. Huvitava oletuse tegi Ivanov palkaluse suhtes: ta oletab, et alus kujutas endast maa-aluse ruumi katet, kuna viimane asus ühel tasemel tema poolt märgitud sillutatud põranda jäänustega. Oma töö lõpus teeb Ivanov järgmise järelduse: «Täiesti võimalik, et kadunud saar Koisu maakohas oli just siin, seda enam, et teisi vähegi tähelepanevaid madalikke telliste või muude vana asustuse jäänustega vee all Koisu jõgede suudme rajoonis ei ole olemas. Saar oli omal ajal pelgupaigaks Timurile.»

Kõrvutame nüüd kõik tähelepanekud ja faktid.

Eelkõige, saar kindlusega asus, nagu kinnitavad Semjonov, Kolpakovski, Bartold ja Ivanov, maakohas nimega Koisu. Niisuguseks maakohaks võis olla ainult rajoon, mis kandis nime kolme Koisu jõe järgi; teist sellise nimetusega rajooni ei esine kogu Issök-Kuli rannikul.

Edasi: avastatud fundamentaalse tellismüüri jäänused, selle kõrval suur hulk telliseid, millest osa on kaetud kalihinnalise glasuuriga, ja reljeefse ornamendiga keraamilised plaadid tunnistavad, et ehitus oli oma aja kohta väga suurejooneline, kõige tõenäolisemalt palee tüüpi. Seda kinnitavad ka veevarustussüsteemi jäänused: mageda vee toimetamine kuivalt maalt saarele veejuhtme kaudu oli selle aja kohta keeruliseks inseneritööks, mis nõudis märkimisväärse hulga tööjõu rakendamist. Seda võis teostada ainult võimas feodaal.

Lõpuks, järvepõhja uurimine müüri ümber räägib sellest, et ehitus ise asus tõepoolest saarel või poolsaarel, mille kael oli võib-olla läbi lõigatud kanaliga. Käesoleval

ajal asub müür sügavatest kohtadest ümbritsetud liiva-seljandikul.

Kõik need faktid viivad tahtmatult järelduseni, et leitud müüriosa oli sellesama hoone jäänuseks, milles Timur Ibn Arabšahhi teate kohaselt hoidis oma vange. Lootes saada vangide eest kõrget lunaraha, ei olnud Timur kitsi, sisustades nende vangielu kõikvõimalike mugavustega ja samal ajal peites nad kindlasse kohta — üksikule saarele, kust põgeneda oli erakordselt raske. Teiste tõlgitsuste kohaselt veetis Timur ise saarel aega.

Sajand hiljem, nagu räägib sellest Muhammed Haider, üks timuriididest* — pani emiir Hakk-berdō-Bekitšek saarele elama oma perekonna. Emiirile meeldis hoone, mis oli täiesti sobiv tema kõrgelseisva perekonna jaoks; nähtavasti kindlustas ta saart — ümbritses selle kindlusemüüriaga, kartes vaenulike hõimude kallaletunge sel ajal, kui ta ise võttis ette röövretki.

Ekspeditsiooni viimastel tööpäevadel hakkasin kirglikult harrastama öist suplust. Öösel on vesi järves tundvalt soojem kui päeval. Peale selle tahtsin kogeda muljeid öiselt sukeldumiselt.

Hirmud, mis haaravat inimest vee all öösel, nagu sellest kirjutavad mõned allveesportlased, ei vasta tegelikkusele. Selline sukeldumine on lihtsalt ebahuvitav, kuna sa ei näe vee all midagi. Kuukiired ei tungi sügavamale kui kolm meetrit. Kuupaistel võib öösel kahē meetri sügavusel vaevalt eraldada omaenda väljasirutatud käe kontuure...

Seevastu koged kirjeldamatut tunnet, ujudes öisel ajal lestadega. Tavaliselt ujusin kaldast kilomeetri kaugusele, pöördusin selili ja vaatasin lõputult musta taevasse, üle külvatud heledate tähtedega, mis siin näivad väga lähedastena. Selleks, et püsida veepinnal, on küllalt, kui teha jalgadega vaevaltmärgatavaid liigutusi. Vaikus... Piiritu, sädelev kosmos laiub su kohal... Kõik tühised argipäevased probleemid haihtuvad, miski ei sega üksindust ja kõige fantastilisemat mõttelendu.

Sageli mõtlesin sellele, mis oli Issök-Kulil viissada kuni kaks tuhat aastat tagasi, püüdsin endale ette kujutada kauget minevikku. Ning ühel ööl, kui ujusin madaliku

* Timuriidid — Timuri järglased. (Tõlk.)

lähedale, millel olid müürijäänused, joonistas kujutlusvõime mulle sellise pildi...

Ärevalt veetis öö Hafizi Abru — malemeister Timuri õukonnas. Hommikuni ei saanud ta silma kinni, koidikul aga väljus paleest, et end värskendada ja mõtteid koguda. Juba õhtu eel oli kihutanud kohale käskjalg ja teatanud, et suur emiir on Väikesest elamust päevatee kaugusel. Praegu seisis Hafizi seljaga palee — väikese kauni ehituse poole, mille ažuursed seinad kerkisid just nagu järvest endast; ehitusmeister oli püstitanud lossi üksikule tasasele piklikule saarekesele.

Lossis endas tundus elavnemist: ühtelugu jooksid sellest välja orjad; nad puhastasid nõusid, kandsid raskeid vaipu tuulduma, kokad tükeldasid veriste nugaodega hobuste ja lammaste kehi. Saare ja kalda vahel liikus edasi-tagasi parv, mis toimetas kohale puid, toiduvarusid ja lõhnavate rohtude hunnikuid, millega kaeti tee lossi juurde.

Hafizi tõmbus külmast kühmu — siidhalatt ei kaitsnud teda sügishommiku karguse eest — ja hakkas energiliselt kõndima edasi-tagasi piki lossi lõunamüüri. Ta ei pööranud tähelepanu õukonna teenrite askeldustele ja süvenes oma mõttesse.

Peaaegu kaks aastat tagasi Samarkandis kutsus suur Timur Hafizi enda juurde. Ta mäletas selgesti, kuidas Kolme Maailmakaare Käskija, istudes väikesel siidmadratsil, andis Hafizile märku lähemale astuda, aga kõigil õukondlastel käskis väljuda. Kui nad jäid kahekesi, ütles Timur:

«Ma kutsusin sind Hafizi Abru, kuna minu austus sinu vastu on suur. Ma hindan su kunsti malemängus. Kuid kõige rohkem meeldib mulle sinu otsekohesus ja õiglustunne: sa ei andnud kunagi alla, mängides minuga malet, kunagi ei kaotanud ettekavatsetult.»

«Sa näed mind,» jätkas Timur, «minu kuningliku vägevuse õitsengul ja... ihu närbumisel. Jaa, jaa!» lisis ta kiiresti, märganud, et Hafizi näole ilmus protesti ilme. «Ära meelita, Hafizi. Jää alati ausaks. Näen nüüd kuuekümne üheksandat kevadet ja tean, et suur Allah, olgu kiidetud tema nimi kogu maailmas, varsti kutsub mind.»

Timur vaikis ja imetles mõnda aega tohutut rubiini oma sõrmusel.

«Ma kuulsin, et sa tegeled peale malemängu luuletamisega ja valdad lihtsat, osavat stiili — vaat mispära-st minu valik langes sinule. Sulle jääb ülesanne koostada raamat minu tegudest. Pärast mind jääb maa peale maha suur riik, mida hakkavad valitsema minu lapsed, lapselapsed ja lapselapselapsed. Las olla minu tegude kirjeldus neile eeskujuks, kuidas valitseda riiki ja milline peab olema valitseja. Mõistsid sa mind, Hafizi? Ja kui mõistsid, siis räägi.»

«Suur Timur, pikendagu Allah sinu elupäevi! Ma lüüetan tõepoolest veidi jõudetundidel, kuid mu teadmised on napid, aastad aga pole jõudnud mulle anda tarkust. Ma tean, et paljud õpetlased on juba koostanud sinu elukirjelduse. Tark mees ja vapper sõdalane Nasiraddin Omar sõnastas sinu India sõjakäigu ajaloo. Sinu suurte sõjaliste vägitegude kirjeldamisel töötasid Allahi poolt tarkusega õnnistatud Giassaddin Ali ja kuulus Nizamaddin Šami, nimetatud Damaskuse järgi, ise. Kas ma julgen mõelda, et minu töö saab väärima sajandikku osa nimetatud õpetatud meeste töödest?»

«Tagasihoidlikkus kaunistab noorust,» noogutas heakskiitvalt Timur. Ta jäi mõttesse ja, just nagu pöördudes enda poole, tõi kuuldavale: «Giassaddin Ali looming,» selle juures kortsutas Timur kulmu, «samuti ka Nizamaddin Šami oma kõlbavad minu nime ülistamiseks, kuid minu järglaste õpetamiseks riigiasjades sarnanevad nad tühja kuld anumaga. Kuldanum on kaunis ja hinnaline, ta särab päikese käes ja pimestab oma helgiga. Ja ometi ei ole ta tehtud selleks, et teda imetleda, vaid selleks, et temast joodaks. Oma mõtte omandab kuldanum ainult siis, kui ta sisaldab endas midagi kasulikku, kui temast juuakse ergutavat veini või karastavat kumõssi. Mulle on vaja teost, mis õigesti jutustaks Timuri tegudest, kirjutatud täiesti arusaadavas keeles, kus ülespuhutud stiil ei ähmastaks mõtet. Mõistsid sa mind, Hafizi? Räägi.»

«Mõistsin, suur valitseja!»

«Ütle siis, mida sa vajad oma töö jaoks, ja ma käsin täita kõik sinu soovid.»

«Suur valitseja! Niivõrd õilsa töö jaoks vajab inimene ainult üht: üksindust maailma askeldustest väljaspool.»

Timuri kulmud liigahtasid. Ta mõtles mõningase aja, seejärel aga ütles:

«Paljude päevateekondade taga Samarkandist ida pool

lebab mägedes järv, mis kannab minu nime — Timur-tu-Nor. Sellel järvel on saar, aga sellele käskisin ma püstitada Väikese elamu. Ma tegin seda omaenda üksinduse jaoks. Puhkuse ja mõtiskluste päevadel veedan ma seal aega. Ja ei ole minu maal kaunimat ja niivõrd häid mõtteid äratavat kohta. Oled sa nõus siirduma sinna?»

«Oo, suur Timur!»

«Siis sea end teele.»

Saarel asuvas lossis viidi Hafizi avarasse kahest toast koosnevasse ruumi. Neist ühe väikesed aknad olid lõuna poole. Kui Hafizi jäi käsikirja juures istudes mõttesse, vaatas ta kaua järvele, kord rahulikule, türkiissinisele, uinuva metslooma sarnasele, kord tohutuid laineid tõstvale, mis kohisedes murdusid palee seinte vastu, millest loss värises kuni alusmüürideni. See stiihiliste loodusjõudude pime jõud kord vaimustas Hafizit oma ohjeldamatu vägevusega, kord kohutas taltsutamatu purustamiskirega. Ja sedamööda, kuidas ta tungis üha sügavamale oma eelkäijate käsikirjadesse, vaatas läbi oma isiklikke märkmeid ja vaagis mälestuses Timuri tegusid, mille tunnistajaks Hafizi oli ise, kerkis tema ette Timur-lenk — Raudne Lonkur — kogu oma hiiglaslikus suuruses niisama ohjeldamatuna ja mõistatuslikuna nagu Timur-tu-Nor — Raudne järv.

Hafizi Abru oli hingestatud, andekas ja innustatud inimene, kuid koos sellega olid talle tuntud ka kirjandusliku teose ranged seadused. Timuri elutee nägi ette ühe kirjavaisi, kuid kirjanduse seadused piirasid kunstniku mõttelendu. Hafizi sattus meeleheitelisse neist alaliselt teda jälitavatest vastuoludest. Mõne aja pärast mõistis ta siiski, et asja tuum peitub esijoones Timuri enda iseloomu ja tema tegude uskumatus vasturääkivuses. Ja siis heitis ta julgelt kõrvale kõik kirjanduslikud kaanonid ja hakkas, ööpäevade kaupa toast väljumata, värviküllaselt kirjeldama üksteise järel kõiki fakte Raudse Lonkuri elust. Kui siis need faktid olid järjekindlalt esitatud, muutusid need Hafizi enda jaoks kindlaks süstemiks, mis, nagu näis kroonikule, meenutas väga kirjut, mustade ja valgete ruutudega malelauda.

Nii ilmutab Timur sõjakäigul Türgimaale väejuhi geeniust, hiilgava haardemanöövriga viib ta segadusse Türgi sultani Bajazeti, haarab kogu tema voori ja saavutab silmapaistva võidu.

«Au Timurile!» hüüab Hafizi mõttes.

Kuid nüüd räägib Timur oma sõjaväge õpetades, et nii oma kui ka vaenlase sõdalase vahvust austab ta võrdsel määral ja on alati valmis autasustama nii seda kui ka teist.

«Kui tark ja suuremeelne!» mõtleb Hafizi.

Ja samas ta loeb, kuidas Timur, olles purustanud mehiselt oma sõltumatuse eest võidelnud valged tatarlased, käsib kõigil vangidel pead maha raiuda ja laduda neist koletu püramiidi. Vähe sellest, ta käsib hävitada valgeid tatarlasi kõikjal, kus neid ka ei kohtaks, mitte halastada ei naistele, lastele ega raukadele ning hävitab lühikese ajaga peaaegu kogu kuuesaja tuhande inimese suuruse rahva.

Õudus haarab Hafizi.

Sõja ajal Tohtamõši vastu saatsid emiirid Timurile mitu kirjalikku ettepanekut, milles nad reetsid oma vürsti. Timur sai pahaseks ja ütles: «Nad pakuvad mulle kasulikku kaupa — annavad minu kätte mu vaenlase, kuid ma nean reetureid!» Ta ei kasutanud neid ettepanekuid.

«Milline õilsus!» vaimustub Hafizi.

Ja jälle loeb ta juhtumist, kui Timur Türgimaal töötas mitte valada ühtki tilka ühe kindluse kaitsjate verd, kui nad vabatahtlikult alla annavad. Sitked kaitsjad uskusid teda, avasid kindluse väravad ja väljusid sellest. Saanud neilt andami, kordas Timur, et ta peab oma sõna, ei vala ühtki tilka võidetute verd, ja käskis nad elavalt maasse kaevata.

Hafizi võpatab meelepahast, tahtmatult sosistavad ta huuled: «Sõnamurdmine, häbi!»

Harvanähtava kunstimaitsega peen kunstihindaja, kelle käsul Samarkandis ja ümberkaudsetes linnades püstitati kaunid, kivist pitsidega sarnased hooned, muutis sõjakäikudel temale mittealistuvate rahvaste vastu linnad suitsevateks varemeteks, viljakandvad maad aga kõrbeks. Iga sõjakäigu algul kordas ta oma armastatuimat väljendit: «Ma torman neile kallale purustava tuulena!» Ja tööpoolest, ta tungis õnnetuile kallale nagu torm. Ta tegutses suurema eduga kui maavärisemine, üleujutus või katk.

Oma teadmistega ajaloost viis Timur hämmeldusse suurima musulmani ajaloolastest — Ibn Halduni. Jutusused ajalooliste ja legendaarsete kangelaste voorustest

talletas ta oma mälus pisimategi üksikasjadeni. Peale oma emakeele — türgi keele — kõneles ta vabalt pärsia keelt. Eriti austas ta õpetlasi, armastas nendega vestelda, kuulata igasuguste teaduslike teoste lugemist, ergutas astro-noome... ja oli kirjaoskamatu.

Ta põlgas astrolooge, ei uskunud nende ettekuulutusi, öeldes ükskord: «Inimese õnn ja õnnetus ei sõltu tähtede seisust, vaid selle tahtest, kes lõi nii tähed kui ka inimese.» Ta oli kirglik islami kaitsja, kuid seadused, mida ta ise dikteeris, aetas kõrgemale igasugusest religioonist. Tema poolt põlatud astrolooge, fakiire ja nõidu kasutas ta aga osavalt luurajatena ja nuhkidena nii oma riigis kui ka naabermaades.

Peale külma poliitilise arvestuse — hirmutada allutatud rahvaid, massiliste hukkamistega maha suruda nende vastupanutahe — ilmnes tema veristes arveteõiendustes ilmsüütute inimeste kallal haiglane rafineeritud julmus. See asjaolu piinas Hafizit kõige rohkem. Ta oli tõsiselt vaimustatud Raudsest Lonkurist ja püüdis õigustada iga tema tegu. «Võib-olla seletab tema kirge inimesi rafineeritult piinata asjaolu, et ta ise pidi taluma kogu elu jooksul füüsilisi piinu, mida tekitas juba nooruses saadud raske haav?» mõtiskles Hafizi ja mõistis ise, et see ei võinud ikkagi olla suure inimese metsikuste õigustuseks.

Ning ebajumal hakkas langema. Pooljumalast muutus Timur Hafizile inimeseks ning käsikirja lehekülgedel kerkis esile juba teine Timur — kõigi tema suurte väärtustega ja veel suuremate puudustega.

Lugenud läbi oma töö mõistis Hafizi sellest, et Timuril oli nähtavasti kaks kindlat eesmärki: vallutada maailm, valitseda jagamatult selle üle ning jääda suureks ja kordumatuks järglaste mälestuses. Kuid tegelikult ei teadnud Timur kunagi, mida ta tahab saavutada, kuigi oli haاراتud küllastamatust tegevusihast ja alaliselt püüdlas millegi poole.

Kõik, mida on suuteline teostama üks jõud, üks inimene, selle ta teostas. Kuid Timur oli lõpmatult üksik, kuna kõik, mis ta tegi, tegi ta enda jaoks ja enda nimel: ta rahuldus ainult oma küllastamatut ja viljatut auahnust ning seepärast osutusid tema kangelasteod rohkem purustavaiks kui loovaiks.

Ja Hafizi teadis, et nimelt selliselt saab ka Timur aru tema teosest. Terava läbitungiva mõistuse eest ei varja

sedä, mis kusagil ei olnud selgesti välja öeldud, kuid pais-
tis läbi igast kroonika reast.

Just sellepärast erutuski Hafizi nii väga. Tõmmata
endale Timuri viha — see tähendas kaotada alatiseks oma
seisukoht, aga võib-olla ka pea. Võib-olla oleks õigem
käsikirja mitte ette lugeda? Hoiduda sellest kõrvale min-
gisugusel sobival ettekäändel? Oleks Hafizi olnud paar-
kümme aastat vanem, oleks ta just niimoodi talita-
nudki. Kuid Hafizi lähenes alles oma elu kolmanda aasta-
kümne lõpule, nooruse südikust ei aheldanud veel küpse
ea arukus ja lõppude lõpuks käskis ju Timur ise kirjutada
ainult tõtt. Hafizi otsustas lugeda Timurile ette oma teose.

Viimast korda heitis ta pilgu järvele ja siirdus lossi,
et valmistuda kohtumiseks suure emiiriga.

Timur jõudis kohale varem, kui teda oodati — varsti
pärast keskpäeva. Teda saatis väike kaaskond ja kõigest
tuhat valitumat sõjameest, kes asusid laagrisse kaldal.
Timur ise koos väheste, lähedasemate ülikutega ja noore,
arvult üheksanda naise Jaugujagaga — südame kunin-
gannaga, kellega ta oli abiellunud veidi üle aasta tagasi,
siirdus parvel paleesse. Ta ei lubanud end tülitada ning
heitis kohe puhkama.

Õhtul puhkes järvel kohutav torm. Hakkas puhuma
läänetuul — ulaan. Pöörase kiirusega kihutas ta Ulaani
kuristikust itta, ajades enda ees madalaid sasitud pilvi.
Kuid samas pörkas selle hoogsa vooluga kokku lõunast
puhuv teine tuul — kõtškorka. Mõlemad loodusjõud just
nagu kaisutasid teineteist, põimusid läbisegi, tekitades
keeriseid, tõstes korratuid laineid, kergitades hiiglaslikke
vesipükse.

Samasugune torm mässas Hafizi hinges. Ta vaatas
ainiti oma toa aknast välja ja nägi, kuidas kaugel lõuna-
rannikul tekivad ja liiguvad vesipükside koletislikud must-
ad sambad. Tuul ulus mitmel viisil — ta ei uilanud üht-
lase, võimsa pingega, vaid katkendlikult: alustas madalast
noodist, seejärel see toon tõusis järk-järgult ja lõppes
läbitungiva vingumisega.

Hafizi ärkas rahututest mõtetest pärast seda, kui keegi
puudutas tema õlga. Tema ees seisis ülemteener.

«Suur emiir osutab sulle au ja palub sind oma tagasi-
hoidlikule õhtueinele.»

Hafizi kummardus:

«Kuidas on suure emiiri tervis, õnnistagu teda Allah?»

«Ihult sarnaneb emiir noorukiga: ta saabus Väikesesse elamusse noore naisega,» vastas kogenud meelitaja. «Suure valitseja tarkus on aga kõrgem inimese tarkusest alates maailma loomisest kuni selle lõpuni.»

Hafizi järgnes ülemteenrile suurde saali. Kuigi kroonik elas selle saali naabruses peaaegu kaks aastat, ei olnud ta julgenud sellesse sisse astuda. Nüüd vaatles ta ruumi huviga.

Saali põrand ja seinad olid kaetud kahhelkividega, millel oli lihtne, kuid suursugune geomeetiline ornament. Seinte ääres seisis mõned ülekullatud hõbelauad. Laudadel helkisid mitmesuguse kuju ja otstarbega kuld- ja hõbenõud, kõige auväärsem koht kuulus portselanvaasidele — hiina portselani ei hinnatud neil aegadel vähem kui kulda. Hiina vaasid olid kaunistatud peenimate joonistega, mis kujutasid legendaarseid draakoneid; kullast kannud ja karikad olid ääristatud väikeste rubiinidega. Teistel laudadel seisis pärlitega inkrusteeritud kuldsed pialid.

Kahe kolmandiku ulatuses alt ülespoole katsid saali seinu roosast siidist eesriided, ääristatud põranda juures kullatud medaljonide ja smaragdidega. Seinte ülemise kolmandiku ees rippusid laest alla kaunilt drapeeritud õrnsinise siidkanga tükid, kaunistatud äärest samuti nagu kardinadki, lisaks mitmevärvilised siidtütid, mis kõikusid kergelt läbi akende saali tungivate tuulepuhangute käes.

Seinal peasissekäigu vastas joonistus teravakaarelise võlvi näol uks, mis viis sisemistesse ruumidesse. Ust kattis peaaegu täielikult eesriie. Selle ees rippus peenikeste hõbekettide küljes hulk kullast naaste.

Ootamatult lõi eesriie õõtsuma, selle tagant ilmus käratult alaealine ori. Ta lõi laiali ketid kuldnaastudega — kuuldus kerge, meloodiline heli ja veidi longates astus saali suur emiir ise. Hafizi langes kummuli.

«Tõuse, Hafizi Abru!» kuulis ta enda kohal tasast võimukat häält. «Mul on heameel näha sind tervena.»

Hafizi tõusis. Nüüd võis ta vaadata Kolme Maailma-kaare Käskijat.

Timur ei olnud üldse muutunud nende kahe aasta jooksul, mis Hafizi oli saarel veetnud. Noore krooniku ees seisis mongoli kohta pikakasvuline mees, laiade ümmarguste õlgadega ja vägilase rinnaga. Tema parem käsi oli küünarnukist kõverdatud, kõverdunud ja paindumatu

nimetissõrm ulatus ettepoole, just nagu hoiatades: karda Timuri viha! Raudse Lonkuri vasak õlg oli paremast märgatavalt kõrgem, kuid see ei mõjunud pea uhkele hoiakule. Ei lahtisel muskلیلisel kaelal ega kogu atleetlikul kehal olnud märgata mingit jälge lihavusest, Timuri võimas muskulatuur paistis silma kõhnuselt.

Emiiril oli seljas ilma igasuguse mustrita rohelisest siidriidest halatt, tema pead kattis valge müts. Keskel lauba kohal kaunistas mütsi Timuri vapp: kolm kuldset ovaali, mis olid paigutatud ristikehinalehe taoliselt. See tähendas, et Timur on kolme maailmakaare käskija. Samasugune vapp löödi ka Timuri müntidele. Vapi kohal säendas pärlitest ümbritsetuna tohutu veripunane rubiin.

Lühikeste tume-kastanpruunide kulmutupsude alt vaatasid Hafizit teineteisest kaugel asetsevad silmad, täis küpset tarkust ja nooruslikku energiat. Silmanurkade kõrval katsid nahka arvutud väikesed kortsukesed. «Kui palju kordi on tulnud neid silmi kortsutada pimestava Aasia kõrbete päikese all, valides välja järjekordset vastast,» mõtles Hafizi.

Kergelt lame sirge nina lihavate sõõrmetega ja lai suu ettepoole ulatuvate, kuid tugevate, energiliselt piiritletud huultega andsid kogu Timuri näole paindumatu tahte ja julma võimukuse ilme. Pea ligi surutud väikesed kõrvad kutsusid kohe esile mõtte tiigrist, kes on valmis sööstma oma ohvri kallale.

Timuril olid mongolipäraselt allarippuvad pikad kastanpruunid vurrud ja väike kiilukujuline tugevasti hallisegune ruuge habe.

Midagi võimukalt ahvatlevat, võitmatult külgetõmbavat ja samal ajal eemaletõukavat paistis Hafizile selles karmi sõjamehe, targa diplomaadi ja tervete rahvaste külmaverelise hävitaja näos.

Jälle tungis saali tuulehoog, siidutid hakkasid tugevamini kõikumama. Timuri silmades välgatasid lõbusad tulukesed. Toetudes põlvest kõverdatud paremale jalale, läks ta akna juurde.

«Torm rõõmustab mu südant. Oleme temaga vennad,» kõneles ta nagu endale ja pöördus Hafizi poole. «Oled sa rahul siin veedetud päevadega, kas sa ei tundnud millestki puudust?»

«Oo ei, suur Timur!»

«Kui kaugele on Allahi abiga jõudnud sinu töö?»

«See on peaaegu lõpetatud, suur emiir.»

«Sa rõõmustad mu vana südant. Juba täna tahan ma kuulda, mida sa ütlesid järeltulijaile suure Timuri kohta.»

Hafizi kummardas. Saal hakkas täituma õukondlastest. Orjad laotasid kiiresti põrandale siidmadratsid ja padjad. Timur asus poollamaskil keskele ja andis märku istuda.

Sel ajal ilmusid teenrid: nad lohistasid suurtel ümmargustel kullatud nahkadel aurava liha mägesid ja jätsid need otse kivipõrandale. Neile järgnesid nahkpõlled ja -käistega lõikajad. Osavalt hakkasid nad tükeldama praetud hobuseresei ja lambakeresid. Tükeldatud liha asetati kullast ja hõbedast vaagnatele ja portselan-kaussidesse. Seejärel toodi spetsiaalsetes vaasides sisse puljong. Timuri juuresolekul lahustati selles sool ning sellega valati nagu soustiga üle liha vaagnail. Lõpuks pandi kõige peale õhukesed neljaks murtud leivakakud.

Algas õhtusöök. Söödi palju, kuid külalised ei suutnud tulla toime kümnendiku osagagi pakutavatest roogadest. Hobuse- ja lambalihale järgnesid küpsetatud soolaliha, varsalihast vorstikesed, seejärel riisitoidud. Orjad kandsid külalistele ette tohutud karikad veiniga, sellejuures pidi igaüks tühjendama karika põhjani, kui mitu korda ka karikat ei oleks täidetud. Timur ise võttis mõne sõõmu, kuid tegi seejärel märgi, et talle rohkem veini ei kallataks. Magussöögiks anti meloneid, viinamarju, virsikuid ja jahutatud kumõssi suhkruga kuldpiiaalides.

Külalised jäid purju. Märganud seda, lubas Timur neil armulikult lahkuda, jättes kohale ainult Hafizi. Saalis tekkis vaikus. Palee seinte taga jätkas märatsemist torm. Muutus jahedaks. Orjad süütasid käratult tule erilisel leel, mis meenutas kaminat; rõõmsalt praksusid selles džerganakioksid ja artšahalud. Vana sõjamees asus tulele lähemale. Orjad paigutasid ta mugavalt patjadele nii, et tuli soojendas Raudse Lonkuri haiget jalga, ja väljusid. Leaseme juurde jäi tuld valvama ainult nooruke ori. Hafizi valmistus lugema, olles asetanud käsikirja spetsiaalsele alusele raamatute jaoks.

«Olgu sulle teada, Hafizi,» ütles Timur, «et ma valmistun uueks sõjakäiguks Hiinasse. Siia tuln selleks, et puhata enne suurt sõjakäiku ja koondada mõtteid. Võibolla on sinu töö mulle heaks nõuandjaks. Kui sa kirjuta-

sid ta õigesti, meenutab see mulle minu poolt endistel aegadel tehtud vigu. Oma endisi vigu on aga kasulik meenutada, asudes uue kavatsuse juurde. Loe siis, Hafizi.»

Ja Hafizi hakkas lugema. Aeg lendas kiiresti. Ta jõudis juba kaugelt üle kesköö, külalised, teenrid ja orjad lossis magasid ammu sügavalt. Ärkvel olid ainult valvurid. Palju kordi lisas puid tulle alaealine ori, kuid Timur ei mõelnudki katkestada lugemist. Hafizi oli kohutavalt väsinud, tema hää l muutus karedaks, kuid Timur ei märganud seda. Ahnelt kuulas ta iga krooniku sõna, tema mõtted viibisid kusagil kaugel; tema eest kandus eredalt ja õigesti kujutatuna mööda kogu tema elu, hoolikalt valitud ja noore ajaloolase meistrikäega kindlasse süsteemi viidud arvutud episoodid. Kuid mida rohkem Timur kuulas, seda süngemaks muutus ta nägu, seda sügavamaks muutusid kortsud laial laubal. Ja alles siis, kui sündis vihmane koidik, surmani väsinud Hafizi aga luges kähiseva sosinaga viimaseid lehekülgi, peatas Timur krooniku. Reipalt, just nagu nooruk, tõusis ta oma asemelt ja kõndis kergelt longates kaua mööda saali, langedanud pea ja ristanud rinnal käed. Lõpuks ta ütles:

«Ma ei eksinud sinus, Hafizi. Sa kujutasid õigesti ja täpselt kogu minu elu. Sa ei jätnud sellest kahe silma vahele midagi, mis ei oleks õpetuseks minu järglastele. Ja ikkagi ei või seda sinu tööd lugeda ükski surelik.»

Ta läks Hafizi juurde, võttis rahulikult tema käest käsikirja ja viskas selle tulle. Pergamendi lehed löid heledasti leegitsema ning Hafizi vaatas pärani silmadega ning kurgus tardunud meeleheitelkarjatusega, kuidas tuli neelas lehekülje lehekülje järel tema kaheaastase töö vilja.

Timur seisis seljaga tema poole ja rääkis mõtlikult:

«Sa kujutasid Timurit inimesena kõigi tema väärtuste ja puudustega. Timur aga on jumala vari maa peal ning sellisena peab ta säilima sajandeid hämmastunud rahvaste silmis. Mõistsid sa mind, Hafizi? Räägi.»

«Andesta, käskija! Kuid vannun Allahi enda nimel, ma ei mõista, mida sa tahad minult. Sa nõudsid tõtt, ainult tõtt! Ma ütlesin selle tõe, nagu sa ise kinnitasid. Milles siis on minu eksimus?!»

«Tõeline mõttetark teab,» jätkas Timur, ikka veel seljaga Hafizi poole seistes, «et maailmas on kaks inimlikku tõde. Üks on see, millest räägivad kõik ja mida jutlustatakse. Ja teine tõde, millest kõik teavad, kuid millest

vaikitakse. Et valitseda inimesi, selleks on maailma vägevatel kasulik ja vajalik ainult esimene neist. Sellel aga, kes mõtleb kuulutada teist, tuleb pea maha raiuda.»

Hafizi oli niivõrd üllatatud viimastest sõnadest, et unustanud etiketi, riskeerides tõmmata endale suure emiiri kohutava viha, hakkas loata rääkima, peaaegu kisendades:

«Kuid siis, oo suur Timur, muutub esimene tõde, mida võib jutlustada igäüks, tähendab ka iga meelitaja, valeks!»

Timur pöördus järsult ümber. Kahetsusega vaatas ta Hafizi peale, seejärel välgatas tema karmil näol midagi naerutuse taolist.

«Kui noor sa veel oled, Hafizi.» Timur hakkas jälle kõndima edasi-tagasi. «Ma jutustan sulle mõistujutu, mida kuulsin ühe oma sõjakäigu ajal läände. Nagu sulle teada, käsivad uskmatud valitsejad enda jäädvustamiseks teha kivist välja raiutud või värvidega maalitud kujutusi endast. See valitseja oli uskmatu, kuid ta oli tark inimene. Kuula siis ja pea meeles, mis oli edasi. Elu lõpu poole kutsus ta enda juurde taiduri ja käskis tal maalida oma pildi. Kuid see valitseja oli lõmbakas, nagu mina, ja ta vasak silm vaatas kõõrdi. Kunstnik maaliski tema värvidega täpselt sellisena. Valitseja vaatas maali ja käskis taiduril pea maha raiuda. Ning tuli valitseja juurde teine kunstnik ja, mõeldes, et ta on targem esimesest, kujutas valitsejat tervete jalgade ja silmadega. Valitseja vaatas maali ja käskis sellel kunstnikul maha raiuda käed, pista välja silmad ja rebida välja keele, selleks et see inimene ei võiks enam kunagi meelitada ja valetada ei käte, silmade ega keelega. Ning tuli kolmas kunstnik valitseja juurde ja kujutas teda lahinguväljal hobuse seljas, vibu laskmas. Ja sellel maalil ei olnud näha valitseja haiget jalga, kuna see jäi hobuse taha, valitseja kõõrdi vaatav silm oli aga kinni pigistatud, kuna ta sihtis vibust. Ning valitseja tasus sellele kunstnikule heldelt tema meisterlikkuse ja tarkuse eest. Mõistsid sa nüüd lõpuks mind, oo Hafizi?»

Selle märgiks, et ta oli mõistnud, kummardus Hafizi sügavasti...

Me ei tea, kas Hafizi Abrul õnnestus koostada uus Timuri elulookirjeldus, mida oleks tahtnud omada suurvallutaja — Hafizi ajaloolisest tööst on jõudnud meieni

ainult eessõna ja sisukord. Kuid kirjeldatud kohtumise ajal viibis saalis noor ori, kes säilitas tuld leel. Ta nimi oli Ahmed, sel ajal oli ta vaevalt viieteistkümne aastane; päritolult oli ta süüria araablane, kelle Timur teiste vangide hulgas vedas välja Damaskusest. Ahmed jättis hästi meelde Timuri jutustatud mõistujutu, ning sellest juhindudes koostas kolme aastakümne pärast ise suure vallutaja elulookirjelduse, mis tegi autori kuulsaks eluajal ja pärast surma Ibn Arabšahhi nime all.

Kas see kõik oli nii, nagu mulle paistis sellel tähisel ööl järvel? Sellele ei või keegi vastata, sellest ei ole säilinud peaaegu mingisuguseid ajaloolisi dokumente. Kuid nii võis olla... Ning sellisena seisab minu kujutluses Rahvaste Nuhtlus, Raudne Lonkur — Timur-lenk, kes tegi end sajandeiks surematuks sellega, et tallas jalge alla kõik inimlikud õigused ja pidas ainukeseks vääramatuks seaduseks oma soove. Ja kummaline: inimesed säilitavad põlvest põlve mälestuse sellest, kes nende eest kõige vähem hoolitses ja neile kõige vähem mõtles...

LAHENDUSE ALGUS

Üldtuntud on ajalooline pärimus muiste eksisteerinud Atlantisest, mis hävis maavärisemise ajal ja ujutati üle ookeani voogudest. Kas tegelikkuses oli olemas Atlantis, ei ole seni tõestatud. Teadlaste-spetsialistide arvamused lähevad lahku: ühed arvavad, et Atlantis oli olemas, teised kinnitavad, et see pole midagi rohkemat kui legend.

Kuid asulad Issök-Kuli rannikul eksisteerisid minevikus tegelikult ja, sarnaselt legendaarsele Atlantisele, neelasid need järve vood.

Kuidas see juhtus?

On kolm oletust: kas veetase järves tõusis üleujutuse tõttu ning vood ujutasid üle rannikuäärsed asulad; või tõusis maavärisemise või maakoore nihke tõttu osa järve põhja ja tõrjus välja vee, mis rannikule paiskunult uputas selle; või nendesamade maavärisemiste ajal libisesid rannikuäärsed vööndi osad järve.

Kõik loetletud nähtused võisid toimuda nii järkjärgult, märkamatult, kui ka ootamatult, katastroofiliselt.

Pildistamine läbi vee.

Päikeseloojang Issök-Kulil.

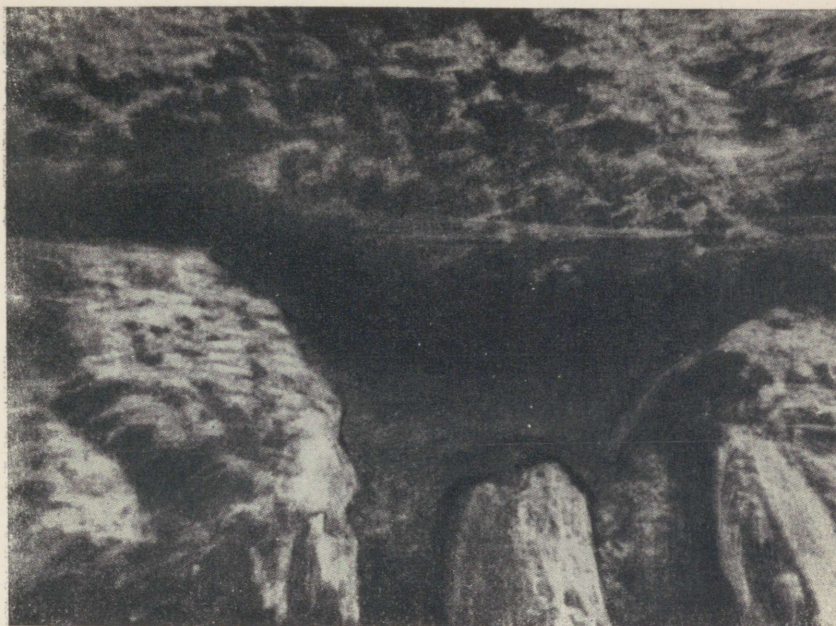

Timuri palee müüri jäänused. Veepealne võte.

Timuri palee müüri jäänused. Veealune võte.

Palkkate jäänused.

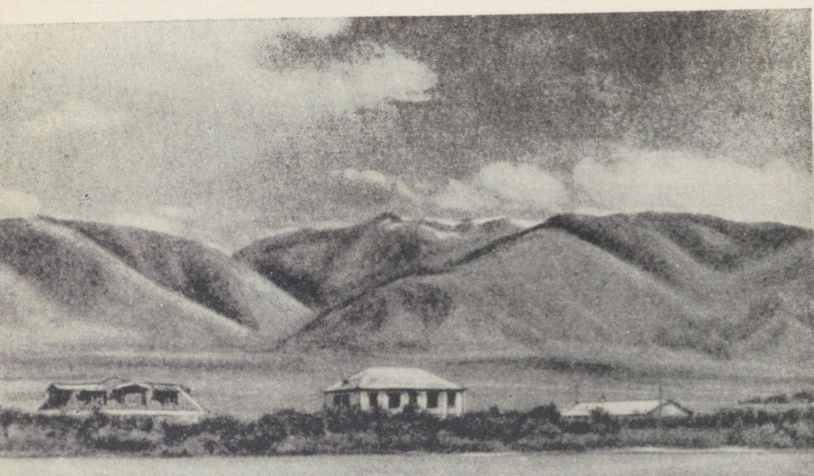
Kruus vee all.

Timur.
M. M. Gerassimovi
rekonstruksioon.

Ekspeditsiooni töökoht.

Esimese oletuse — järkjärgulisest vee pealetungimise-
st maismaale — kasuks räägib see asjaolu, et ei kir-
jalikes ega suulistes kirgiisi allikais ei ole säilinud mingi-
suguseid tõendeid kunagi järvel toimunud katastroofist.
Kui taoline katastroof oleks toimunud, oleksid sellele
tõenäoliselt kaasnenud inimohvrid ning see oleks kind-
lasti jäänud katastroofi üleelanute mällu, oleks antud
edasi põlvest põlve ja teated sellest oleksid kahtlemata
jõudnud meieni. Tähendab, teevad uurijad järelduse, sel-
list katastroofi ei olnud: järv tungis aegamööda kaldale
peale, elanikud lahkusid sedamööda oma asulaist ja asu-
sid kaldal kõrgemale.

Teise oletuse, mis selgitab asja toimunud katastroo-
figa, kasuks kõneleb tohutu hulga kildude ja üksikute
terveks jäänud koduste tarbeesemete olemasolu järve
põhjas. Kõik taolised esemed olid tolleaegsetele inimes-
tele majanduslikuks väärtuseks ja on täiesti ebatõenäo-
line, et rahulikult oma kodu maha jätnud inimene ei
võtnud endaga kaasa talle vajalikku majakraami. Peale
selle, suur hulk inimesi järve põhjas osutaks nagu mas-
silistele ohvritele. Tähendab, räägivad uurijad, kõik
hävitanud katastroofi tunnused on olemas.

Osa järve järkjärgulise kaldale pealetungimise pool-
dajaist märgib, et inimluude olemasolu võib seletada sel-
lega, et asulate lähedal paiknevad kalmistud sattusid
samuti voogude alla ning lained uhtusid aegamööda
hauad lahti ja heitsid neist välja luud.

On veel ka kolmas oletus, mis joonistab kohutava pildi
Tšingis-khaani sõjaväe sissetungist Issök-Kuli nõkku.
Vallutajad hävitasid kogu elanikkonna, linnad anti tule
laastata. Õitsev rannik muutus kõrbeks. Seejärel hakkas
veepind järves tõusma ja mattis aegamööda purustatud
asulate jäänused. Selle oletuse kasuks räägib suure hulga
purustatud savinõukildude ja inimluude olemasolu, mis
on leitud järve põhjast selle mitmesugustes osades. Ole-
tuse nõrk külg seisab selles, et ei Kesk-Aasia rahvaste
kroonikais ega legendides mainita sellist fakti Issök-
Kulil isegi vihjamisi. Kas siis tõesti mitte ühtki ini-
mest Issök-Kuli nõo päriselanikest ei jäänud ellu pärast
Tšingis-khaani kallaletungi? Seda ei juhtunud ka pärast
kõige hävitavamaid ja verisemaid sõdu. Ja kui siis ometi
keegi elanikest jäi terveks, kas ta ei oleks siis tõepoolest
andnud järglastele edasi oma rahva hävitamise kohuta-

vaid pilte? See on samuti vähe usutav: kui on elus suurte ajalooliste sündmuste pealtnägijaid, ei unustata neid sündmusi.

Niisiis, iga oletus sisaldab endas vastuolusid ega selgita küsimust kuigi rahuldavalt.

Kuidas siis vabaneda vastuolude vangistusest? Püüame pidada nõu geograafia, geoloogia ja hüdroloogiaga. Võib-olla annavad just need teadused võtme Issök-Kuli mõistatuse lahendamiseks.

Kahjuks pole meie kasutuses peaaegu üldse andmeid selle kohta, kuidas toimusid tektoonilised ja hüdroloogilised protsessid järvel kaugetel aegadel, kuid teated neist protsessidest viimase saja aasta kohta on olemas, seepärast võib aga küsimust lahendada analoogia põhjal.

Vaatleme esimest hüpoteesi võimalikust üleujutusest — veetaseme perioodilisest tõusust ja alanemisest järves.

P. P. Semjonov-Tjan-Šanski märgib 1857. aastal: «Märkimisväärne on, et Issök-Kuli järv kõrglaval või orus, millisel ta asetseb, lebab nagu augus ning kalda-järsakud või koltad, millest tema vood oleksid nagu taganenud, osutavad järvetaseme alanemisele...»

Järgmise neljakümne aasta jooksul järvel viibinud uurijad märgivad kõik eranditult sedasama: veetaseme alanemist järves. Pole vajadust neid tsiteerida, on küllalt, kui märkida ära küllastamise aasta ja nimi: 1859 — N. F. Golubev, 1869 — G. A. Kolpakovski, 1872 — L. F. Kostenko, 1875 — I. V. Mušketov, 1884 — N. V. Sorokin, 1893—1894 — V. V. Bartold, 1896 — A. V. Selivanov, 1897 — P. A. Djatškov.

Akadeemik L. S. Berg, kes esmakordselt külastas järve 1903. aastal, märkis vastupidist nähtust: veetase järves oli hakanud tõusma. Pärastpoole õnnestus tal kindlaks teha, et see tõus toimus 1901. kuni 1910. aastani. Järve teistkordse küllastamise ajal 1928. aastal tegi Berg kindlaks, et alates 1910. aastast hakkas veetase järves uuesti alanema (1910. kuni 1928. aastani alanese see 1,3 meetri võrra). Veetaseme alanemine jätkub kuni käesoleva ajani, vaatlused näitavad, et viimase kahekümne aasta jooksul (1934. kuni 1959. aastani) oli see 1,6 meetrit.

Vee kahanemist järves seletasid erinevad uurijad erinevalt.

I. V. Mušketov oletas, et vesi kahaneb, kuna imbibu kiltkivisse ja peenekihilisse paekivisse järve põhjas.

Siiski on usutavam, et veetase järves kõigub tänu Issök-Kuli jõesüsteemi veerežiimi perioodilisele muutumisele. Nii seletas S. L. Berg veetaseme tõusu Issök-Kulis rikkalike vihma- ja lumesadudega ümbritsevais mägedes, kus sademete hulk 1903. aastal oli nelisada viis millimeetrit. Veetaseme alanemist järves selgitas P. P. Ivanov kohalike jõgede madaldumisega, mis on seotud jääliustike kahanemisega järve ümbritsevail mäetippudel. Niisama tähtsat osa etendab ka niisutus; iga aastaga võetakse mäestikujõgedest rohkem vett istanduste niisutamiseks ja üha vähem voolab vett järve.

Kõigi nende andmete arvestamisel on vaja ometi pidada silmas seda asjaolu, et teateisse intensiivsest vee kahanemisest järves möödunud sajandil tuleb suhtuda kriitiliselt: teated pärinevad kohalikelt elanikelt, nende tähelepanekud olid aga ebatäpsed. Peale selle võisid vihmad, jõed ja murdlained reas kohtades kokku uhtuda märkimisväärsed leetseljaked kalda ääres, millest näis, et järv taganeb kaldast, aga järelikult ka madaldub.

Kui teha kokkuvõtte kõigist teadetest viimase saja aasta kohta, siis selgub, et veetase Issök-Kulis alaneb aegamööda, üldine veehulk temas väheneb. Kuid vee kahanemine järves ei selgita midagi: kui vesi kahaneb, siis ei tule jälgida mitte üksikute kaldaosade üleujutamist vee poolt, vaid nende paljanemist.

Seletada rannikuvööndi üleujutamist tähelepandavate veeuputustega — järvekausi suhteliselt kiire täitumisega suure hulga veega — ei ole samuti usutav. Lihtne arvestus näitab, et veetaseme tõusuks järves kas või ühe meetri võrra läheb vaja 6,2 kuupkilomeetrit vett. Sellist veehulka lühikese ajaga pole siit kusagilt võtta.

Niisiis, esimene hüpotees — rannikuäärsete asulate uppumine üleujutuse tagajärjel — langeb ära.

T e i n e h ü p o t e e s — osa järvepõhja tõus, vee väljatõrjumine ja ranniku üleujutamine — on üpris tõenäoline. Siiski vajab ta korrektiive.

Näilist veetaseme kõikumist järves tuleb seletada mitte järvepõhja tõusuga selle keskel, vaid rannikuäärse vööndi perioodilise laskumise ja tõusuga. Tektoonilise tegevuse tagajärjel Issök-Kuli nõo piirkonnas toimub maakoore taseme kõikumine. L. P. Zjablini arvamusel kohaselt ei

levi see protsess ühtlaselt kogu nõo pinnal, vaid seda täheldatakse lokaalselt, see tähendab kindlais kohtades. Nii täheldati 1957. ja 1958. aastal nõo lääneosas kaldajoone alanemist: järv ujutas osa Rõbatšje linna tänavaid üle. Idakallas Koisarõ kuurordi rajoonis aga tõuseb. Siin kerkib aegamööda veest välja muistne suur linnatüüpi asula, mis veel poolsada aastat tagasi asus vee all.

Kui meenutada L. S. Bergi tunnistust veetaseme tõusust järve lääneosas aastail 1903—1910 ning keskaegsete autorite Xuan Zangi (7. sajand) ja Muhammed Haideri (16. sajand) näpunäiteid, selgub, et järve ümbrus möödunud kaheteistkümnne kuni kolmeteistkümnne sajandi jooksul pole muutunud. Tähendab, nõndanimetatud veetaseme kõikumine Issök-Kulis on näiline nähtus — veetase temas on püsiv ja Xuan Zangi aegadest peale pole üldine veehulk järves muutunud kuigi oluliselt. Vee pealetung ja taganemine järve erinevates rajoonides on kutsutud esile kaldajoone laskumise ja tõusuga neis rajoonides.

Üldine vee kahanemine järves kuulub põhiliselt uusimasse perioodi ja on kutsutud esile niisutussüsteemi intensiivse laiendamisega ning järelikult jõevete juurdevoolu vähenemisega järve.

Lõpuks, kolmas hüpotees — maavärisemistest.

Me juba rääkisime, et Issök-Kuli nõgu kujutab endast elavat geosünkliinaali — tektoonilised protsessid jätkuvad temas käesoleva ajani. Lihtsamalt öeldes on Issök-Kuli nõgu piirkond, kus tihti toimuvad maavärisemised. I. V. Mušketovi uurimuste järgi tuleb siin iga sajandi peale sada viiskümmend päeva maavärinatega. Maa-aluste tõugete tugevus ulatub seejuures sageli kaheksa kuni kümne pallini.

Millise iseloomuga on siis need maavärisemised, milline on nende üldpilt?

Näiteks tunnistus 1885. aastast: «Issök-Kuli maakonnas oli 8. septembril küllaltki tugev maavärisemine. Alguses kostis tugev maa-alune kõmin, pärast seda algas maa värisemine tugevate tõugetega alt üles, seejärel aga laineline ja sujuv kõikumine. Maavärisemine oli samuti ka varem — 22. juulil, kuid purustavat tegevust kummalgi juhul ei olnud.»

Või siis pilt kuulsast Vernõi* maavärisemisest 1887.

* Vernõi — Alma-Ata vana nimetus.

aastal: «Nädala jooksul kuni 28. maini muutus vesi kae-
vudes elanike jutustuste järgi magedast soolaseks ja soo-
jemaks. Tšolpon-Ata jõe suudme juures vajus 10—12
sülla laiune osa kaldast kuni kolm jalga allapoole. Kogu
allavajunud koha ulatuses tekkisid lõhed, millest purs-
kus fontäänidena vesi, paisates välja magnetiidi ja kvarts-
liiva segu. Neemel Tšolpon-Atast lääne pool toimus teine
maalihe — 15 sülla laiune ja saja sülla pikkune kalda-
vöönd kõrkjate ja džerganakiga vajus vette nii, et kõrkja-
tipud olid vees vaevalt märgatavad. Oli kuulda kõminat,
maa-aluseid lööke, vappumist. Suuremad purustused olid
selle maavärisemise tagajärjel Sazanovka külas — 137
majast purunes 22.»

Eelmisest tunduvalt tugevama Tšiliki maavärisemise
kohta 1889. aastal võib lugeda:

«Kaheteistkümne versta kaugusel Prževalskist, piki
Karakoli ja Karasuiski lahe lõunakaldaid rebestasid pal-
jud lõhed terve madala kaldavööndi ja see vajus tundu-
valt allapoole, moodustades oma järjestikuste astangutega
midagi hiiglasliku trepi taolist. Kõrgem liivane kallas
vajus samuti märgatavalt ning siin kujunesid kohati varin-
gud ja veermed. Nii Karakoli lahe kui ka jõe kaldad libi-
sesid astanguina vee poole, osalt aga vajasid täiesti vette.
Madalam liivavöönd järvelahe ja jõe vahel aga lõhenes
tugevasti; kohati vajus ära. Peale selle, piki jõe kaldaid ja
järvest maismaa poole kujunes maavärisemise ajal terve
rida fontääne, mis purskasid iga vapustuse ajal liivasegust
vett kuni kahe arssina kõrgusele.

Džergalani madalikul tekkis 1,5 versta laiuselt hulk
lõhesid, millest ajas välja liivasegust vett. Pärast vee
kadumist jäid järele kraatrid — tuhanded ümmargused
avaused läbimõõduga kuni kolm sülda ja sügavusega kuni
pool arssinat.

Soine madalik Preobraženskoje küla juures oli üleni
täis lõhesid. Iga tõukega purskus lõhedest märkimisvää-
rsele kõrgusele mudasegune veemass. Elanikud pääsesid
maavärisemise ajal suurte raskustega. Lõhede tekkimist
maapinnas, vee väljapurskumist fontäänidena, maapinna
üleskummumist täheldati kogu Issök-Kuli madala ran-
niku ulatuses. Järves endas kujunes maavärisemise ajal
tohtu laine, mis paiskus kaldale ja ujutas üle lääne-
poolse kaldavööndi tähelepandavas ulatuses. Tjupi, Džer-
galani ja Kurmendõ muutsid oma süngi.

Vee surge ja muudatused maapinnal olid niivõrd ootamatud, et inimesed vaevalt jõudsid end päästa. Eriti kannatas Sazanovka küla — temas purunesid kõik 167 maja.»

Täieliku pildi saamiseks lisame veel 1910. aasta maavärina kirjelduse, mille ajal maakoore ülemised kihid muutsid täielikult oma esialgse asendi, kujunesid küllaltki suured kuristikud, järsakud ja kõrged kurrud. Uitali jaama juures tekkis kaldaäärses osas umbes kolme ruutversta ulatuses kuristik.

I. V. Mušketov pidas Issök-Kuli maavärisemisi tüüpiliselt tektoonilisteks, longitudinaalseteks. Nende põhjuseks on Ili-taguse Alatau mägimassiivide liikumine üksikute osade vajumise tagajärjel piki murrangute ja nihete lõhesid.

Millised ka ei oleks maavärinate tekkimise põhjused, meile on tähtsad nende tagajärjed. Ja iseloomulik on see, et nende tagajärjed on alati ühed ja samad: osa kaldajoone libisemine ja vajumine vee alla, millega kaasneb lõhede tekkimine koos neist purskavate veefontäänidega. Üksikjuhtudel täheldatakse küllaltki tähelepandavate alade — pindalaga rohkem kui kolm ruutkilomeetrit — vajumist vee alla. Kui kujutleda sellist pinda ruudu kujul, siis selle külg võrdub ligikaudu 1750 meetriga. Sellisel ruudul või nelinurgal võis lähedalt paikneda keskmise suurusega keskaegne linn. Kõigil juhtudel, kus kalda vajumine ei toimunud eriti intensiivselt ja eriti sügavale, jõudsid inimesed tavaliselt lahkuda, kuid selleks, et võtta kodunt kaasa oma asju, neil aega ei jätkunud.

Kuna just nimelt taolisel viisil on toimunud maavärinad Issök-Kulil viimase saja aasta jooksul, ei ole mingisuguseid põhjusi eeldada, et nad oleksid olnud teistsugused ka varematel aegadel.

Järelikult ei olnud mingisugust üldist Issök-Kuli katastroofi: erinevail perioodidel, erinevates rajoonides kadusid järve kaldad vee alla. Juhtus, et vee alla läks just see osa kaldast, millel paiknes mingisugune asula, ning siis jäi see vee alla, kuid sellega ei kaasnenud nähtavasti suuri inimohvreid. Just seepärast ei leiagi me rahvapärimestes mingisuguseid selgelt märgatavaid jälgi üleelatud katastroofidest. Kuid kohalike poolkatastroofiliste nähtuste jäljed on neis pärimustes ometi säilinud, neid on

kerge eristada kõikvõimaliku fantastika lademetel all. Tõsi, legendide olemus viib katsele selgitada Issök-Kuli järve enda tekkimist, kuid samal ajal sisaldavad nad ka üksikuid momente tavalise maavärisemise pildist.

Selliseid legende on mitmeid.

Esimene neist räägib sellest, et järve kohal oli tasandik, sellel aga linn. Linnas elas uskmatu rahvas. Üks suur patustaja külvas linnas kõlvatust. Jumal karistas uskmatuid patustajaid: linn vajus maa alla, selle kohale aga tekkis järv. Sama legendi teine variant vestab, et muistsetel aegadel oli järve kaldal palju õitsvaid linnu ja asulaid. Jumal karistas elanikke kõlvatu elu ja usupuuduse pärast, järve idakallas koos linnade ja asulatega murdus lahti ning «järv neelas kogu selle jumalakartmatu rämps». Lõpuks jutustab sama legendi kolmas variant sellest, et liiderliku linna elanikud ei osutanud külalislahkust pühale vanakesele, musulmani erakule. Erak needis patuse linna: maa hakkas värisema, linn vajus maa alla ning kuristiku kohale tekkis järv.

Kõik esimese legendi kolm varianti kordavad piibli jutustust Soodomast ja Komorrast. Huvitav, et igaühes neist on vihje katastroofile. Eriti lähedane Issök-Kuli maavärisemiste ja asulate vee alla kadumise tegelikule pildile on teine variant.

Teine legend meenutab oma sisult kuulsat vana-kreeka müüti kuningas Midasest.

Järve kohal oli tasandik, selle keskel seisis linn, mida valitses julm khaan Džanibek. Khaani julmust põhjustas asjaolu, et tal olid sündimisest peale eeslikõrvad. Ja iga kord, kui ta musulmani kombe kohaselt laskis pea paljaks ajada, sai habemeajaja khaani häbitava saladuse tunnistajaks. Selle saladuse varjamiseks käskis khaan pärast pea paljaksajamist hukata järjekordse habemeajaja. Järjekord jõudis kellegi noorukini, kellel oli tark ema. Teades, et Džanibeki pea pügamine lõpeb habemeajaja hukkamisega, sõtkus ta oma piimas kaks kakukest, küpsetas need ja õpetas poega, kuidas ta peab talitama. Nooruk läks khaani juurde, ajas ta pea paljaks ja nägi seejuures Džanibeki eeslikõrvu. Nooruk tuli hukata nagu teisedki habemeajajad, kuid enne hukkamist palus ta khaani süüa ühe kakukese. «Kui sa selle ära sööd,» ütles nooruk, «saad suure tõe valdajaks.» Khaan sõi ühe, nooruk aga teise kakukese. Pärast seda avaldas nooruk khaanile, et

nad on nüüd piimavennad ning seepärast ei või khaan teda hukata. Khaan lasigi nooruki rahu minna, kuid võttis talt surmanuhtluse ähvardusel sõna mitte kellelegi saladust avaldada. Nooruk pöördus koju tagasi. Kodused hakkasid teda küsitlema, mida ta nägi khaani lossis. Kuid nooruk vaikus visalt ja põgenes lõpuks kodunt, kartes kuidagi saladust välja lobiseda. Tänaval tekkis tal kange soov jutustada esimesele vastutulijale sellest, mis sai talle teatavaks. Kuid hirm surma ees aitas tal siiski end talitseda. Lõppude lõpuks leidis ta end kaevu äärest, vaatas sellesse ja nägi kaevu põhjas oma peegelpilti. Sellele peegeldusele teadustaski ta oma saladuse, öeldes: «Meie khaanil on eeslikõrvad.» Käev osutus võlukaevuks, nähtavasti tekitas taoline teade temas meelepaha ja ta hakkas purskama fontäänina, uputas linna koos kõigi elanike ja khaani paleega. Sellisel viisil tekkis järv.

Sellel legendil on samuti mitu varianti: neist ühe järgi ei olnud targaks habemeajajaks lihtsalt nooruk, vaid tark noor mulla. Teise kohaselt hakkas julmuse pärast khaani juurest põgenenud vesiir paluma kaevu juures jumalat karistada kohutavat khaani. Jumal võttis palvet kuulda, kaevust hakkas purskama vett, mis uputas khaani palee ning linna ja asemele tekkis järv. Kolmas variant räägib, et selleks, et inimesed ei saaks teada linna ja khaani saladusi, muutub vesi järves sügavamal soojemaks, põhjas on ta nii tuline, et sinna tungida on võimatu. See seletabki, miks järv talvel kinni ei külmu.

Vastavalt kolmandale legendile oli oru keskel järve asemel linn. Selle elanikud kasutasid kaevu, millel olid erilised omadused: teda oli vaja otsekohe lukustada või katta raske kiviga pärast seda, kui nõud olid veega täidetud. Keegi tüdruk võttis kaevu võtme pühakult, kes oli selle võtme hoidjaks. Pärast seda kui ta täitis kruusi veega, tuli tütarlapse juurde tema armastatu. Noored inimesed hakkasid rääkima, unustasid õigel ajal kaevu lukustada, vesi hakkas sellest fontäänina purskuma ja uputas linna ning oru. Teise variandi järgi kaotas tütarlaps võtme ja ei saanud seepärast kaevu lukustada, kolmanda variandi järgi röövis peigmees sõpradega kaevu juurest tütarlapse, kuna viimase vanemad ei andnud talle nõusolekut abielluda.

Lõpuks neljas legend köitis oma poeetilisuselt ja selles peituva sügava mõtte poolest omal ajal väljapaistvat nõu-

kogude teadlast-arsti, akadeemik V. P. Filatovit niivõrd, et innustas teda väikese poemi loomisele pealkirjaga «Issök-Kul». Selle poemi, mis annab edasi legendi enda sisu, pühendas V. P. Filatov kodumaise allveearheoloogia rajajale, maailma esimese tuukriasjanduse ajalugu vanimaist aegadest kuni meie päevini käsitleva töö autorile professor Ruben Orbelile. Toon ära katkendi, milles autor pöördub oma mõtisklustega Issök-Kuli tumesiniste voo-
gude poole ja kuuleb nende vastust:

Sa ütled: soovi pühalikku
ma hoian oma põue sees:
et sinitaeval ajapikku
kord peatuks pilk mu selges vees.

.
Kord ennemuiste — aega sinna
on väga palju tagasi —
ma enda alla matsin linna,
see alles on veel praegugi.
Ta kodanikke saatus taunis,
neil julmalt lõppes elutee.
Oo, taevas! Templeid näed ja kaunis
kesk müürihambaid on palee.
Ta seinu mererohi matab;
poolhävind templit künka peal
ent libe mosaiik veel katab;
luid valendamas siin ja seal.
Raudkiivri varjust naeru ilgub
kolp silmitu kui peletis,
kuldehteid naiste randmeil vilgub,
kes vangid olid haaremis.
Siin mälestuseks püsti panna
on lastud kivisammas hall
ja viimast üllas kuninganna
und magab kuldbrokaadi all.
Oo, taevas, teemanti maailma
üht kaunimat sa karbis näed.
Kui kiivalt seda inimsilma
eest varjasid Pamiiri mäed!
Prints Džalmiar ta ükskord kaasa
printsessil armupandiks viis,
kel nimeks oli Karneaza —
ei teadnud maailm aardest siis.
Lööb lõkendama koidupuna,
tee pole enam kuigi pikk.
Ning armujanust piinatuna
teeb kiiret sõitu ratsanik.
Vaid pruudi imeline jume
ja särav pilk tal silme ees.
Järsk tõuge äkki! Mürin kume...
Maa ümberringi vappub. Mees

nüüd kihutab nii, nagu tervel
teel pole teinud sõitu ta.
Ja äkki kuristiku pervel
ta ratsu sunnib peatuma.
Näeb ratsanik: on rebit valla
mäeseinte küljest kogu org,
laviinina ta langend alla,
nii kui Atlantis muiste kord.
Täis lilli aasad, põllud, rajad
ning aiad taamal öitsehoos,
mošeed ja templid, tornid, majad —
kõik maasse vajunud on koos.
Ning samas kohutavas padus
veemassid kokku voolasid,
kõik määratusse merre kadus,
sest range saatus tahtis nii!*

Me ei jutustanud juhuslikult kõigi legendide sisu koos
kõigi variantidega. Neist ilmneb, et nad eranditult kõik
sisaldavad selgeid vihjeid teatud katastroofilistele sünd-
mustele. Esimene legend kõigis kolmes variandis ja nel-
jas kõnelevad otse sellest. Teises ja kolmandas legendis
figureerib tingimata purskav fontään. Kui meenutada tõe-
liste maaväriinate pilte Issök-Kulil, saab selgeks, et kor-
duvat fontäänide tekkimist jälginud kohalikud elanikud
leidsid neile koha legendides.

Niisiis, hüdroloogiliste protsesside ja maaväriinate ise-
loomu tundmaõppimine Issök-Kulil ning järve tekkimise
legendide analüüs annavad võimaluse ligikaudu ette kujuta
tada, kuidas ja mis viisil rannikuäärsed asulad sajandite
jooksul sattusid üksteise järel vee alla. Et need asulad
vajusid põhja erinevail aegadel, selle üheks tõendiks on
veel leitud esemed ise, mis kuuluvad erinevaise ajajär-
kudesse.

Issök-Kulil veedetud kaks ja pool kuud lendasid
mööda mulle märkamatult. Ekspeditsioon lõpetas töö.
Kogesin kahesugust tunnet: mul õnnestus loomulikult
teada saada ja näha palju huvitavat, kombata nii-öelda
arheoloogiat omaenda kätega, kuid samal ajal, mida roh-
kem ma teada sain, seda laiemaks muutus ebaselgete
küsimuste ring. Issök-Kuli nõgu asustanud hõimude aja-
loos on ju avatud alles esimesed leheküljed... Kogu aja-
lugu kujutab aga endast läbilugemata raamatut, mis säi-

* Р. А. Орбели. Исследования и изыскания. Москва, 1947.

litab ahvatlevaid saladusi. Kus kohal asus ussuuni pealinn — linn Chi-gu ja mida see endast kujutas? Paljud ajaloolased kinnitavad, et Chi-gu polnud linn selle sõna tavalises mõttes, vaid ainult jurtadest ja kibitkadest koosnenud nomaadide peakorter. Kuid on ju säilinud kroonika teade selle kohta, et üks hiina vürstitar pidas Chi-gus vastu kolmekuisele piiramisele. Vaevalt võib sellisele piiramisele vastu panna nomaadide laager. Tähendab Chi-gu oli kindlustatud punkt küllaltki võimsate kaitseehitustega. Kuidas seletada seda fakti?

Milline oli hiina vürstitari Xi Gyuni palee? Kus tuleb otsida selle jäänuseid ja kas nad on säilinud?

Ja veel üks küsimus: Hardizi kirjutab üheksast asustatud punktist muistse Ülem-Barshani piirkonnas. Kuid mõnevõrra hiljem mainib Jakut kaheksast asustatud punkti. Kas ei viita see sellele, et üks asustatud punktidest kadus voogudesse vahepealse aja jooksul?

Mis ajal kadus saar sellele Timuri käsul püstitatud Väikese elamuga? Mida tuleb üldse mõista nimetuse «Väike elamu» all? Kas Timur seda ka tegelikult külastas?

Huvitavad mõistatused... Nende lahendamine seisab arheoloogide ees lähemal aastail. Ning neid aitavad selles töös veealused uurijad. Neile on kättesaadavad Koisarõ, Tjupi, Toni, Koisu ja, võimalik, teiste praegu veel tundmatute kohtade veealused varemed...

Veealuste arheoloogiliste otsingute algusest Issök-Kuli rajoonis on möödunud neli aastat...

Neli aastat järgemööda siirdus ekspeditsioon Sooja järve kaldale, et teha kaevamisi maismaal ja jätkata uurimisi vee all.

Selle aja jooksul õnnestus avastada järve põhjas kividega sillutatud sõidutee osad, mitmes kohas hoonete vundamente ja majapidamisriistade jäänuseid.

Kuid eriti vedas arheoloogidel 1961. aasta suvel. Toru-aigõri rajoonis leidsid nad maapinna pealmise kihi alt terve tellisetehase! Hästi olid säilinud ahjud, kolle ning ruum telliste ja keraamiliste veejuhtmetorude põletamiseks, samuti aga ka siniste glasuurplaatidega vooderdatud ametiruum. Nagu oletavad teadlased, varustas see ettevõtte toodanguga nähtavasti kogu Issök-Kuli nõgu. Selle kinnituseks on järve põhjast ja tema kaldailt leitud ehitused samasugustest tellistest. Leid tõendab

siin 14.—15. sajandil elanud hõimude kõrget paikset kultuuri.

Keskaegsete kääbaste lahtikaevamisel õnnestus leida merekarpidega kaunistatud vöösid, hästi säilinud puunõusid, münte, raudnuge.

On lahti löödud veel üks mõistatusliku Issök-Kuli ajaloo lehekülg.

Kuid kui palju huvitavaid leide ootab teadmishimulisi ajaloolasi tulevikus?!

SISUKORD

Sissejuhatus	3
Teekond Sooja järve äärde	11
Ammu-ammu	16
Kroonika leheküljed	21
Erapooletud tunnistajad	37
German Prušinski päevikust	48
Esimesed leiud	54
Müür vee all	61
Jumala vari maa peal	65
Lahenduse algus	80

Борис Борисович Зюков
ПОД ВОЛНАМИ ИССЫК-КУЛЯ

На эстонском языке
Оформление А. Салдре

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Populaarteadusliku kirjanduse toimetus

Toimetaja R. Mägi

Kunstiline toimetaja H. Tikand

Tehniline toimetaja Ü. Laul

Korrektorid E. Bitter ja Ü. Rattur

Ladumisele antud 30. I 1964. Trükkimisele antud
6. IV 1964. Paber 54 × 84, $\frac{1}{16}$. Trükipoognaid
6 + 4 lisa. Tingtrükipoognaid 5,74. Arvestuspoog-
naid 5,84. Trükiarv 6000. Tellimise nr. 975. Hans
Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Ülikooli
17/19. II

Hind 18 kop.

2-7

A-25893

18 kop.

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00360208 5